

Uloga navijačkih skupina u rušenju Jugoslavije i Domovinskom ratu

---

Fijačko, Marko

Master's thesis / Diplomski rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:292527>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-23**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

HRVATSKI STUDIJI

Marko Fijačko

**ULOGA NAVIJAČKIH SKUPINA U
RUŠENJU JUGOSLAVIJE I
DOMOVINSKOM RATU**

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, 2017.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

HRVATSKI STUDIJI

ODJEL ZA SOCIOLOGIJU

Marko Fijačko

**ULOGA NAVIJAČKIH SKUPINA U
RUŠENJU JUGOSLAVIJE I
DOMOVINSKOM RATU**

DIPLOMSKI RAD

Mentor: izv. prof. dr. sc. Nenad Pokos

Zagreb, 2017.

Sadržaj:

1. Uvod	3
2. Navijački fenomen	5
2.1. Teorije o navijačkoj subkulturi	5
2.2. Razlika između navijača i publike	7
2.3. Navijači, javnost i politika	9
3. Dinamo i Bad Blue Boys	12
3.1. Kratka povijest Dinama	12
3.2. Početci stvaranja grupe Bad Blue Boys	15
3.3. Osnivanje grupe Bad Blue Boys i sukobi sa srpskim navijačima	15
3.4. Dinamo – Crvena Zvezda 13. svibnja 1990.	19
3.5. Bad Blue Boysi u Domovinskom ratu	22
4. Hajduk i Torcida	28
4.1. Kratka povijest Hajduka	28
4.2. Torcida do 80-ih godina	29
4.3. Torcida, politika i sukobi sa srpskim navijačima	32
4.4. Torcida u Domovinskom ratu	42
5. Ostale navijačke skupine u Hrvatskoj	45
5.1. Kohorta	45
5.2. Armada	47
5.3. Tornado	49
5.4. Ultras Vinkovci	50
6. Srpske navijačke skupine (Delije i Grobari)	51
7. Zaključak	54
8. Literatura	55

Sažetak

Navijačka subkultura oduvijek je budila interes javnosti, uglavnom zbog svojega nasilničkog ponašanja. Huliganizam kakav danas poznajemo nastao je u Engleskoj šezdesetih godina 20. stoljeća, a velikom brzinom proširio se diljem Europe. Na području bivše Jugoslavije nova subkultura mladih javlja se krajem sedamdesetih godina, a razvijala se paralelno s društveno-političkim događajima u državi. Politika je imala veliki utjecaj na sportska događanja, što je budilo nacionalizam među mladim navijačima. Međunacionalni sukobi koji su se javljali na političkoj pozornici utjecat će na postupanje navijača, koji su se sa svojim suparnicima verbalno i fizički obračunavali na nacionalnoj razini. Raspadom Jugoslavije svoje su sukobe sa tribina stadiona preselili na ratište na kojemu su mnogi ostavili svoje živote.

Ključne riječi: navijači, huliganizam, Domovinski rat, Jugoslavija, Bad Blue Boys, Torcida, Grobari, Delije

Summary

Fan subculture has always raised public interest, mainly because of its violent behaviour. Hooliganism, as we know today, had started in England during the 1960s and rapidly spread across Europe. In the territory of the former Yugoslavia, a new subculture of young adults emerged in the late 1970s and continued to develop alongside with socio-political events in the country. Politics had a major impact on sporting events, which caused nationalism to appear among young fans. International political disputes will continue to affect the behaviour of fans, who have verbally and physically dealt with their opponents of different nationality. With the fall of Yugoslavia, all of their stadium conflicts had moved to the battlefield where many left their lives.

Keywords: fans, hooliganism, Homeland War, Yugoslavia, Bad Blue Boys, Torcida, Grobari, Delije

1. Uvod

Cilj je ovoga diplomskog rada prikazati utjecaj navijačkih subkultura u društvenom okruženju Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Komunistička vlast te države, kako u društvu, tako i u sportu, imala je snažan utjecaj, a sabotirala je većinom hrvatske klubove, odnosno Dinamo i Hajduk kao jedne od najuspješnijih nogometnih klubova u Jugoslaviji. Zbog toga će se među navijačima tih klubova početi pojavljivati oblik ogorčenosti i nezadovoljstva takvom nepravdom. Budući da su se društveno-političke okolnosti s vremenom mijenjale, komunistički režim postao je izložen unutarnjim sukobima, a na površinu sve više dolazi do međunacionalnih sukoba. Mlade generacije odrastaju u politički nestabilnoj državi, koju će obilježiti i gospodarska kriza početkom osamdesetih godina. Tih godina javlja se navijačka subkultura koja će se okrenuti nacionalizmu osjećajući društvenu nepravdu. Svojim postupanjem na stadionu i izvan njega početak će bitno utjecati na društvene promjene i javno govoriti o problemima koji se prešućuju i koji su zabranjeni. Navijačkim sukobima hrvatskih i srpskih klubova pokušat će se objasniti porast nacionalizma među mladom populacijom, koja će postupno početi preuzimati političku ulogu, što je glavna teza ovoga rada. Zbog toga će se u radu uglavnom pisati o Dinamu i Hajduku, kao najuspješnijim hrvatskim klubovima u Jugoslaviji, koje je režim nepravdom oštećivao. Isto tako osvrnut će se na navijačke skupine navedenih klubova – Bad Blue Boyse i Torcidu koje su, kao najbrojnije grupe, započele svoj politički angažman i djelovanje u društvu. Te skupine aktivno su se uključile u obranu Hrvatske u Domovinskome ratu o čemu će također biti riječi, a zbog više dostupnih informacija izdvojena je uloga pojedinaca Bad Blue Boysa (u daljnjem tekstu: BBB). Spomenut će se i ostale navijačke skupine u Hrvatskoj, a da bi se dobila što jasnija slika zbog razumijevanja međunacionalnih sukoba među omladinom, prikazana su i djelovanja srpskih navijačkih grupa – Delija i Grobara. Rad je strukturiran po navijačkim skupinama, koju prati povijest pripadajućega kluba s kronološkim događajima.

Navijački fenomen, a s njim i huliganizam, od samoga nastanka istraživali su brojni sociolozi te su razvijene raznovrsne teorije o toj društvenoj skupini. Zbog toga smatram da je navijačku subkulturu najbolje istraživati na način kojim se koristio sociolog Dražen Lalić u slučaju Torcide. Koristio se metodom promatranja sa sudjelovanjem, a njegovo istraživanje trajalo je 27 mjeseci. Iako je korištenje te metode poprilično teško i zahtjevno jer se puno vremena provodi na utakmicama i putovanjima, što iziskuje i velika financijska sredstva. Pritom problem može predstavljati samo prisustvovanje u nekoj navijačkoj grupi zbog njezine zatvorenosti prema javnosti i nepovjerenja prema nepoznatim osobama koje se mogu u njoj

zateći. Dražen Lalić uspio je prevladati te probleme prvenstveno jer je i sam navijač, to jest bio je pripadnik stare generacije Torcide sedamdesetih godina. Stoga se lakše uklopio u jezgru Torcide potkraj osamdesetih godina kada je provodio istraživanje. Vrlo vrijedan izvor o BBB-ima jest knjiga Hrvoja Prnjaka „Bad Blue Boys – prvih 10 godina“. Autor knjige je također bio aktivni navijač i pripadnik zagrebačke skupine u vrijeme pisanja djela. Takvi prvorazredni izvori pružaju vjerniju sliku od radova nekih sociologa ili novinskih članaka koji nemaju uvid stanja unutar grupe, a svojim pisanjem zapravo kroje mišljenje javnosti, čime se razvijaju i brojni stereotipi o navijačkoj subkulturi.

U radu sam se, osim socioloških radova i novinskih članaka, koristio i dokumentarnim filmovima i internetskim video zapisima. Zbog doslovnoga citiranja nekih izjava navijača ili njihovih pjesama i skandiranja, upozoravam da će se u radu naći vulgarizmi i prilično ekstremne prijetnje, pa se unaprijed ispričavam, no zbog lakšega razumijevanja porasta nacionalizma među navijačima i kasnijega njihova sudjelovanja u ratu, što je i svrha ovog rada, smatram da je bolje da se to ne zadržava u tajnosti.

2. Navijački fenomen

Subkultura nogometnih navijača, odnosno suvremeni „huliganizam“ javlja se u Engleskoj sredinom 60-ih godina 20. stoljeća, dok će svoj potpuni razvitak doživjeti 70-ih godina. Reakcija je to mladih na stanje u poslijeratnom društvu u kojemu žive. Ta omladinska subkultura uspjela se održati sve do današnjih dana te je jedan od najznačajnijih omladinskih fenomena, za razliku od nekih drugih subkultura koje su izgubile svoje mjesto u društvu ili im se smanjio broj pripadnika.

2.1. Teorije o navijačkoj subkulturi

Kako bi objasnili pojavu nogometnog navijaštva i huliganizma, teoretičari te grane sociologije iznijeli su četiri osnovna teorijska principa. *Subkulturnu teoriju ritualizirane agresije* razvili su britanski sociolozi Peter Marsh, Elisabeth Rosser i Rom Harre. Njihova teorija zasniva se na općenitoj teoriji subkultura, koja ističe želju mladih naraštaja za autonomijom i isticanjem svojega položaja u društvu koje doživljava nove promjene, a mladi su zavisni od roditelja i starijih autoriteta. Promjene koje se događaju u društvu su produžetak školovanja, stvaranje popularne kulture koja se širi masovnim medijima koji stječu snažan utjecaj, povećanje potrošačke moći mladih, sukob stare i mlade generacije, povećanje životnoga standarda i slično. O ponašanju nogometnih navijača Peter Marsh kaže: „Pojedinaac koji je propustio steći status i identitet u radnom vremenu može se okrenuti nogometnoj mikrokulturi kao mogućnosti za stjecanje osobnog značaja, prestiža i statusa.“¹ Marsh, Rosser i Harre svoju teoriju temelje na pojmu *aggro*, što je izvedenica engleske riječi *aggravation*, a znači ljutnju, ogorčenje, pogoršanje. U vezi s time razlikuju „ritualizirano“ i „stvarno“ nasilje, a pripadnici navijačke subkulture koriste se ritualiziranim nasiljem koje nema za svrhu da stvarno ozlijedi protivnika, već da ga ponizi.² Također, svojim istraživanjem nogometnih navijača ukazuju „na visok stupanj povezanosti između poremećaja u odgojno-obrazovnoj praksi i devijantnoga ponašanja u povodu nogometnih utakmica.“³ Kritičari te teorije osporavaju im da nisu dovoljno istražili socijalne okolnosti nogometnoga huliganizma, te njihovu teoriju „stvarnoga“ i „ritualnoga“ nasilja, jer je i ritualno nasilje oblik nasilja.

Klasnu teoriju ponašanja navijača stvorili su engleski sociolozi Ian Taylor i John Clarke, koji se koriste marksističkom teorijskom tradicijom izučavanja društva. Za pojavu huliganizma oni ističu „buržoizaciju“ i „internacionalizaciju“ sporta kao bitne faktore koji su

---

¹ Dražen LALIĆ, *Torcida: pogled iznutra*, Profil multimedija, Zagreb, 2011., 38.

² Isto, 38. i 39.

³ Isto, 39.

promijenili nogomet u Velikoj Britaniji. Pod „buržoizacijom“ sporta smatraju nastojanje da se za nogomet, kao izvorno radnički sport, zainteresira i srednja klasa, a glavna svrha sporta postaje profit. Da bi se profit mogao što više povećati, nužno je sport proširiti izvan zemlje, te se događa „internacionalizacija“ sporta.⁴ Zbog tih faktora dolazi do bunta radničke klase. „Naime, 'tradicionalnu' radničku klasu oni prepoznaju kao socijalnu grupaciju osobito vezanu za nogomet, pripadnici koje su sve dotad znatno sudjelovali u aktivnostima vezanima za tu igru. To sudjelovanje odvijalo se u obliku 'participirajuće demokracije' koju su obilježavale bliske veze s igračima, visok stupanj utjecaja na klupsku politiku i slično.“⁵ Kritičari klasne teorije ponašanja navijača ukazuju na prekratki period istraživanja promjena u sportu i posljedičnog ponašanja sportske publike te ističu kako se nasilje na stadionima događalo i prije „buržoizacije“ i „internacionalizacije“ sporta. Štoviše, nakon što su buržoizacija i internacionalizacija postale normalne, huliganizam je ostao prisutan.⁶

Za razliku od teoretičara klasne teorije, tim sociologa iz Centra za nogometne studije Sveučilišta u Leicesteru u Engleskoj, čiji je voditelj bio Eric Dunning, Eliasov učenik i suradnik, u suradnji s Patrickom Murphyem i Johnom Williamsom, stvorio je *socio-historijsku teoriju*. U istraživanju su se koristili metodom promatranja, intervjuja i historijskoga istraživanja. Fenomen nogometnog nasilja istražili su od druge polovice 19. stoljeća, pa sve do današnjih dana. Ključni dio njihova istraživanja možemo iščitati iz navoda: „Osnovno za naš pogled (...) je shvaćanje da se suvremeni problemi poput nogometnog huliganizma ne mogu objasniti bez sagledavanja, prvo, učestalog nasilja u britanskom nogometu i društvu, i drugo, bez sagledavanja procesa razvoja.“⁷ Svojim istraživanjem došli su do zaključka da se nasilje javljalo i prije, samo u nešto drukčijem obliku, a motivi su slični kod ponašanja današnjih navijača i njihovih prethodnika.⁸ Oni smatraju da je nogometni huliganizam „složen i duboko uvjetovan socijalni fenomen“⁹, a ta uvjetovanost sastoji se od triju razina. Prva razina ukazuje na duboku krizu koja je zahvatila nogomet tijekom osamdesetih godina. Druga razina ističe konotiranost navijačkoga nasilja i podjele navijačkih grupa na „mi-grupe“ i „oni-grupe“, a svaka „brani“ boje svojega kluba ili žele istaknuti i dokazati superiornost svojega lokalnog identiteta, naspram njihovih protivnika. Treća razina sadrži konstataciju da se nasilje događa u mnogim područjima britanskoga društva, koje se

---

⁴ Isto, 39. i 40.

⁵ Isto, 40.

⁶ Isto, 41.

⁷ Isto, 42.

⁸ Isto

⁹ Isto

nalazi u „decivilizacijskom procesu“, pa tako nije pošteđen ni sport.¹⁰ Dunning i suradnici odbacuju tumačenje pojave nogometnoga huliganizma koje se veže uz alkoholizam, nezaposlenost, permisivnost društva i slično. Također kritiziraju nedostatak *teorije ritualizirane agresije*, jer umanjuje prisutnost i podcjenjuje ozbiljnost stvarnoga nasilja. S klasnom teorijom ne slažu se da je položaj radničke klase i njezine mladeži generator nogometnog huliganizma.¹¹

Talijanski filozof i sociolog Alessandro Dal Lago navijačku subkulturu promatrao je na stadionima i oko njih, što mu je poslužilo da u svojoj knjizi *Opis jedne bitke: Nogometni rituali*, objavljenoj u Italiji 1990. godine, iznese svoju teoriju, da je svijet sporta kao svijet za sebe. „On ističe da se svijet sporta, a time i navijanja, javlja kao svijet za sebe, odnosno da se navijanje strukturira po specifičnoj logici karakterističnoj za sport, a ne za društveno okružje.“¹² Veliki doprinos istraživanju subkulture navijača jest što pristupa kao znanstvenik-navijač¹³, čime može bolje shvatiti i objasniti događaje unutar same navijačke grupe, a o kojoj javnost i znanost koja je promatra izvana, ne može. No, njegov sud o nezavisnosti politike i društvenih zbivanja na sam sport ne može se u potpunosti uzeti u obzir, s obzirom na to da je svoje istraživanje temeljio na promatranju navijača samo u Italiji, gdje je sport u to vrijeme zadržao svoju autonomiju.¹⁴

Svim je ovim teorijama zajedničko što se bave fenomenom i uzrocima navijačkoga nasilja koji tumače u okviru promjene društva od predmodernoga i predindustrijskoga u razvijeno industrijsko društvo. U njemu se mlade generacije pokušavaju osamostaliti od starijih autoriteta društva.

2.2. Razlika između navijača i publike

Sportske događaje ljudi posjećuju zbog zabave, druženja i pružanja podrške momčadi koju simpatiziraju. Među tim posjetiteljima evidentna je razlika između aktivnih navijača i ostale publike. „Najaktivniji navijači okupljeni u skupine analiziraju se u ovom radu kao ekstremni navijači; njihova posebnost sadržana je u tome da pripadaju specifičnim skupinama i da slijede odgovarajući subkulturni stil ponašanja te da u tom sklopu aktivno sudjeluju u posebno egzaltarnim oblicima ponašanja, iskazujući sklonost za činjenjem nasilja.“¹⁵ Bučno

---

¹⁰ Isto, 43.

¹¹ Isto

¹² Isto

¹³ Navijač AC Milana (pripadnik „Crveno-crnih brigada“)

¹⁴ Isto, 44.

¹⁵ Isto, 49.

podržavanje svoga kluba, izrada koreografija i korištenje pirotehničkih sredstava, dio su navijačkoga „folklor“ kojemu je svrha podići moral svojem klubu, ali i obeshrabriti protivničku momčad. Nerijetko, stoga, navijačke skupine koriste se verbalnim vrijeđanjem protivnika ili fizičkim obračunom s protivničkim navijačima. U svojem djelu „Teorija i empirijska istraživanja sportske publike kod nas i u svetu“ (Beograd, 1987.), autor Radovan Marjanović ističe: „Navijači su ljudi spremni da daju (novac, vreme, energiju, sebe), za razliku od 'publike' čiji najveći deo (izuzev 'navijača') u različitom stepenu želi da dobije (protivvrednost za ono što daje)“.¹⁶ Pripadnici navijačkih skupina „oblikuju specifičan kolektivno usvojen ritualni način ponašanja, karakterističan žargon, poseban način odijevanja, simbole i znakove te druge elemente određenoga stila življenja koji prihvaća veliki broj mladih.“¹⁷

Ono što budi poseban interes javnosti vezan uz navijačku subkulturu jest nasilje koje se javlja vezano uz sportske događaje. Kao što smo rekli, nasilje možemo razlikovati kao „ritualizirano“ i „stvarno“. Ritualizirano nasilje ima za cilj poniziti protivničku skupinu, oduzeti navijačke rekvizite, potjerati sa stadiona ili se potruditi da protivnička skupina ni ne dođe na utakmicu. Time će porasti sukobi huligana na ulicama, kafićima i kolodvorima, odnosno, mjestima na kojima bi se protivnik mogao zateći. „Primjerice, simbolički karakter nasilja postaje izrazitiji kada dominiraju klupska i grupna rivalstva, tj. rivalstva karakteristična za sport; za razliku od toga, u situaciji kada prevladavaju nacionalna i politička rivalstva, odnosno animoziteti iznikli iz širega društvenog okruženja, više dolazi do izražaja zbiljsko nasilje.“¹⁸ Navijači se prilikom stvarnoga nasilja i sukoba koriste predmetima poput kamenja, štapova zastava, palica, pirotehničkih sredstava i slično. Nisu rijetke scene ni da se u sukobima koristi i hladno oružje, kao npr. noževi.¹⁹

Kod ekstremnih navijača posebnu važnost imaju odlasci na „gostovanja“, odnosno praćenje svoje momčadi gdje god igrala. Ta putovanja imaju posebnu vrijednost kod navijača te zahtjevaju velike žrtve. Školska generacija suočava se s bježanjem od kuće bez pristanka roditelja, često s minimalno sredstava i samo za najnužnije troškove. Zaposleni mladići izbjegavaju obaveze na poslu te riskiraju mogućnost dobivanja otkaza, dok se oni nezaposleni suočavaju s problemom nedovoljnih sredstava za putovanja pa pribjegavanju raznim metodama snalaženja, poput švercanja u vlakovima. „Navijači koji polaze na ta putovanja

---

¹⁶ Isto, 48.

¹⁷ Isto, 49.

¹⁸ Isto, 55.

¹⁹ Isto, 173.

uglavnom pripadaju *hard-coreu* grupe, i kao takvi često iskazuju spremnost za sudjelovanje u nekom izgredu.²⁰ Uz žrtvovanje svoje svakodnevnice, navijači se susreću i s teškoćama na putu, a nerijetko su za to sami krivci. Dolaze u sukob s kondukterima, putnicima, te s policijom koja posebno kontrolira gostujuće navijače, kako bi onemogućila njihov kontakt s domaćim huliganima.²¹

2.3. Navijači, javnost i politika

Navijači svoje djelovanje, osim fizičkih sukoba s protivnicima, vrše da bi isprovocirali javnost, a nakon nekog incidenta o njima pišu novine, emitiraju se televizijske i radijske emisije o problemu huliganizma te se rade brojne sociološke i druge studije.²² Da bi dobili veću pozornost, nerijetko se navijačke skupine smještaju na dio tribine koji je vidljiv na televizijskim prijenosima utakmica. Na taj način oni komuniciraju i šire svoje poruke i mišljenja s javnošću, ne samo onom prisutnom na stadionu, već i putem TV-a, radija i drugih medija. Također posjećuju i druge priredbe, poput koncerata, političkih skupova i drugih događaja u kojima se koriste svojim specifičnim ritualom grupe, uzvikujući navijačke slogane, koristeći simbole i rekvizite kao i na stadionima, paljenjem pirotehničkih sredstava i slično.²³

Sport, a pogotovo nogomet zbog svoje važnosti i okupljanja velikoga broja posjetitelja, postao je pogodno mjesto za infiltriranje politike i političko djelovanje. Svojom internacionalizacijom, sport postaje na neki način faktor lokalne, nacionalne i međunarodne politike. „Nogometni stadioni nerijetko funkcioniraju kao pozornice izražavanja političkih stavova, uglavnom onih radikalnoga izvorišta. Uzvikivanjem takvih političkih slogana, isticanjem analognih parola i simbola te na druge načine, pripadnici navijačkih skupina istodobno izražavaju određene kolektivno prihvaćene vrijednosti (primjerice, one koje se odnose na šovinizam, rasizam i slično) i izazivaju time na to posebno osjetljivu javnost.“²⁴

U bivšoj Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ) navijačka subkultura preuzet će ulogu u društvu, veću nego ostale subkulture koje su se u to vrijeme pojavljivale kao izraz mladenačkoga bunta prema svakodnevnim i nametnutim normama ponašanja. „Nasilje, otvoreni sukobi s policijom, politički skandali zbog nacionalizma, sve je to potreslo roditeljsku kulturu koja – sjedeći pred televizorima nedjeljom navečer i gledajući

---

²⁰ Isto, 185.

²¹ Isto, 185. i 186.

²² Isto, 24.

²³ Isto, 130.

²⁴ Isto, 28.

čudne gomile mladih u narančastim jaknama kako bacaju kamenje i boce, pjevaju o mržnji i napadaju policiju bez straha – više u njima nije htjela prepoznati vlastitu djecu.²⁵ Zbog toga, oni će na tribinama postati „glasnogovornici“ aktualnih društveno-političkih događanja te iznositi prešućivane društvene napetosti. Njihove glavne karakteristike u društvu bile su antikomunizam, nacionalizam, tradicionalizam, religioznost i slične vrijednosti.²⁶ „Više sociologa i psihologa sporta u bivšoj Jugoslaviji isticalo je nacionalizam kao oblik i uzrok nasilja u vezi sa sportom na tim prostorima te upozoravalo kako ta pojava znači reprimtivizaciju življenja. Nasilničko navijačko ponašanje sagledavali su kao osobito težak oblik političke (zlo)uporabe sporta.“²⁷ Iako se može činiti da je politika instrumentalizirala sport i navijačke mase za ostvarenje svojih ciljeva i interesa, na primjeru događaja u bivšoj Jugoslaviji možemo vidjeti kako je izraz nezadovoljstva svakodnevnicom te širenje međunacionalnih sukoba, kretalo upravo od nogometnih stadiona.²⁸ Dolaskom ratnih okolnosti, za roditelje i ostale starije autoritete, isti ti huligani postali su pravi „domoljubi“ nakon što su se suprotstavili agresiji JNA i velikosrpske politike. „Činjenica je i da su navijačke simbolizme, u početku oružanih sukoba, koristili borci na obje strane dok su mnogi borci vidjeli u ratnim sukobima izravni nastavak prethodnih sukoba navijačkih plemena.“²⁹

Kada bismo karakterizirali te ekstremne navijače, „huligane“, isključivo kao neškolovanu mladež, sklonu alkoholizmu, drogiranju i nasilničkom ponašanju, što je zapravo čest stereotip, bili bismo u krivu. Navijači svojom masovnošću tvore posebnu socijalnu kategoriju sastavljenu od pripadnika iz najrazličitijih društvenih slojeva. No, ne razlikuju se značajnije od svojih vršnjaka. Naime, jezgru Torcide od 108 pripadnika koju je anketirao sociolog Dražen Lalić u veljači i ožujku 1991. godine, čine uglavnom tinejdžeri koji se školuju, dok ostatak čini mladež u dvadesetim godinama koja povremeno radi, a neki se i fakultetski obrazuju. Svi oni potječu iz različitih socijalnih slojeva, a najviše ih je iz srednjeg sloja. Novac priskrbuju tako što ih je manji dio stalno zaposlen, neki povremeno rade, a

---

²⁵ Benjamin PERASOVIĆ, *Navijačko pleme – do nacije i natrag*, Erasmus: časopis za kulturu demoracije, broj 11., Zagreb, svibanj 1995., 63.

²⁶ Isto, 52.

²⁷ Isto, 47.

²⁸ Srđan VRCAN, *Nogomet – Politika – Nasilje*, Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2003., 83.

²⁹ Isto, 84.

većina dobiva džeparac od roditelja.³⁰ Jednaka statistika je i među pripadnicima grupe BBB, u anketi koju je proveo sociolog Furio Radin u proljetnom dijelu prvenstva 1990/91. godine.³¹

---

³⁰ Dražen LALIĆ, *Torcida: pogled iznutra*, 107. - 109.

³¹ Nenad FANUKO, *Zagrebački nogometni navijači: Grupni portret s BBB u središtu*, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1991., 70.

3. Dinamo i Bad Blue Boys

Da bismo razumijeli uzroke nacionalizma među zagrebačkim navijačima, osim političkih okolnosti u kojima su živjeli, treba uzeti u obzir i sportske, na koje je također utjecala politika. Najbolji je primjer Dinamo, koji se kao najuspješniji hrvatski klub našao u nemilosti komunističke partije. Odnos politike prema klubu izazvat će osjećaj antidinamovskoga i antihrvatskoga raspoloženja kod navijača što će samo pospješiti rastući nacionalizam.

3.1. Kratka povijest Dinama

U vrijeme Austro-Ugarske Monarhije, čiji je dio bila Hrvatska, kao nogometna momčad 1903. godine osnovan je Hrvatski akademski športski klub (HAŠK). U početku je djelovao skromno, a tek 1906. godine odigrana je prva javna utakmica u Hrvatskoj. HAŠK je 1912. godine izgradio svoje nogometno igralište, atletsku stazu i teniske terene u Maksimiru.

U proljeće 1911. godine Zagrebom su kružile glasine da će se osnovati novi mađarski nogometni klub, koji će biti član Mađarskoga nogometnog saveza. Zagrepčani se na to odlučuju odgovoriti osnivanjem Prvoga Hrvatskog Građanskog Športskog Kluba Zagreb (1. HŠK Građanski Zagreb) 26. travnja 1911. godine.³² Bio je to klub svih građana, za razliku od HAŠK-a koji je bio klub Sveučilišta i akademičara. Zbog toga je i dobio nadimak „Purgeri“. Građanski je u prvoj Jugoslaviji bio jedan od najtrofejnijih klubova, osvojivši prvenstva 1923., 1926., 1928., 1937. i 1940. godine.³³ Najveći rivali bili su mu splitski Hajduk i beogradski BSK. Građanski je imao znatan uspjeh i u europskim utakmicama gdje je pobjeđivao klubove poput Bilbaa, Barcelone, te Liverpoola. U vrijeme Drugog svjetskog rata osvojio je Prvenstvo Banovine Hrvatske 1940., te Prvenstvo Nezavisne Države Hrvatske 1941. (koje je bilo nedovršeno zbog ratnih okolnosti) i 1943. godine.³⁴

Krajem i završetkom Drugoga svjetskog rata, političke promjene odrazit će se i na sport. U Srbiji su osnovani klubovi Crvena Zvezda i Partizan, kao izraz volje komunističke partije, koja je došla na vlast u novoj Jugoslaviji. Ulaskom Narodnooslobodilačke vojske u Zagreb u svibnju 1945. stradavaju mnogi civili, a među njima i bivši igrači Građanskog Emil Perška³⁵ i Dragutin (Braco) Babić³⁶. Komunisti su počeli uvoditi promjene u brojne institucije,

---

³² Povijest GNK Dinamo, <https://www.youtube.com/watch?v=gQLzobUDtA0> (0:34 – 1:00) ; (23.8.2017.)

³³ Ozren PODNAR, *Dinamo svetinja: sve o najvećem hrvatskom klubu*, V.B.Z., Zagreb, 2006., 59.

³⁴ Isto, 151.

³⁵ Emil Perška – biografija, <http://povijest.gnkdinamo.hr/klupske-legende/klupske-legende/emil-per%C5%A1ka.html> (23.8.2017.)

pa tako i u sportske. Ugašeni su hrvatski klubovi poput HAŠK-a, Concordije i Građanskog. Sva arhiva i dokumentacija zagrebačkih klubova bila je odnesena ili uništena zbog navodne suradnje s ustaškim vlastima. Tako će kao njihov sljedbenik biti osnovano Fiskulturno društvo komunalaca Dinamo (FDK Dinamo), 9. lipnja 1945., koje će kasnije promijeniti naziv u Športsko društvo Dinamo, te naposljetku 1950. godine dobiti naziv Nogometni klub Dinamo. No, s Dinamom je zapravo nastavio živjeti Građanski. „Pod novim je nazivom klub zadržao većinu igrača, plavu boju dresa, bitna obilježja grba, stadion u Koturaškoj i ono što je najvažnije – purgerski duh i cijelu navijačku bazu.“³⁷ U jesen 1948. klub se preselio na novouređeni stadion u Maksimiru. Dinamo će u novoj državi činiti „Veliku četvorku“ zajedno sa splitskim Hajdukom te beogradskim Partizanom i Crvenom Zvezdom. Državni prvak SFRJ biti će četiri puta, a čak 11 puta viceprvak. Već je 1948. godine prvi puta postao prvakom drugoga po redu jugoslavenskog prvenstva, a taj će uspjeh ponoviti još dva puta unutar samo deset godina, 1954. i 1958. godine.³⁸ Šezdesete godine 20. stoljeća bile su zlatno razdoblje Dinama. Na europskoj sceni Dinamo ostvaruje zapažene rezultate. Polufinale Kupa kupova dostiže 1961. godine, a 1963. dolazi do finala Kupa velesajamskih gradova (danas Kup UEFA), kada je poražen od Valencije. Najveći uspjeh ostvarit će 1967. godine kad osvaja Kup velesajamskih gradova protiv tada snažnoga engleskog Leedsa. Kup maršala Tita šezdesetih godina osvojio je četiri puta, no u tome razdoblju nije nijednom postao prvakom države, a pet je puta završio natjecanje na drugome mjestu. No, osim sportske nesreće tih godina, značajnu je ulogu za neosvajanje prvenstva imala je i politika koja je favorizirala beogradske klubove. Iz toga vremena poznate su i doskočice kao „oj Dinamo, ne buš prvi“ te legenda od dvaju članaka jugoslavenskoga nogometnog pravilnika koja glasi: „1. Dinamo ne može biti prvak; 2. Ako i skupi najveći broj bodova, primjenjuje se članak 1.“³⁹ O tome razdoblju govorili su u dokumentarnome filmu i tadašnji igrači Dinama. „Dinamo je značio neka vrsta otpora... Hrvatstva i Zagrepčana prema Beogradu i prema tadašnjoj 'kliki' koja je radila sve, samo da Dinamo ne bude prvak...“ izjavio je Branko Gračanin, a Marijan Čerček kaže: „Dinamo je morao biti u ono vrijeme jedno 3-4 puta jači od Zvezde, Partizana...da bi osvojio prvenstvo.“⁴⁰ Nakon pobuna koje su zadesile SFRJ 1968. godine, dolazi do popuštanja politike u nogometu, te se na Dinamov zahtjev dopušta suđenje utakmica stranim sudcima. U

---

³⁶ Dragutin Babić – biografija, <http://povijest.gnkdinamo.hr/popis-igra%C4%8Da/dragutin-babi%C4%87.html> (23.8.2017.)

³⁷ Ozren PODNAR, *Dinamo svetinja: sve o najvećem hrvatskom klubu*, 32.

³⁸ Isto, 34.

³⁹ Isto, 36.

⁴⁰ Tomislav ŽAJA, *Generacija 1967 – dokumentarni film*, HTV, Zagreb, 2013.; (00:10:47)

trima utakmicama koje je Dinamo igrao u gostima protiv OFK Beograda, Partizana i Maribora, ostvario je maksimalan učinak. Ali popuštanje Beograda neće dugo potrajati, već će se tijekom zime 1969. godine ukinuti pravo na inozemne sudce. Iz toga vremena komentar o političkoj opasnosti Dinama spominje i vratar kluba Zlatko Škorić kojemu je u jednome razgovoru nekadašnji sekretar Centralnoga komiteta Saveza komunista Hrvatske, Slavko Šajber rekao: „...kod vas na stadionu ima preveliki broj ljudi, uvijek na istom mjestu, što je opasno za režim.“⁴¹ Sedamdesete godine za Dinamo bile su prilično neuspješne, te klub u tom razdoblju nije osvojio nijedan trofej. Najbliže osvajanju prvenstva bio je sezone 1978/79. Ne samo najbliže, već ga je i osvojio, no politika nije dopustila da Dinamo postane prvak. Dinamo se na kraju našao s jednakim brojem bodova, ali slabijom gol razlikom od Hajduka. Te je sezone Dinamo trebao imati 2 boda više od Splićana. U prvom kolu protiv Rijeke na Kantridi u kojem je Dinamo izgubio 2:1 za Riječane je igrao suspendirani igrač Edmond Tomić. Nogometni savez Jugoslavije (NSJ) prvotno je pravilno registrirao utakmicu kao 3:0 pobjedu Dinama, no tijekom prvenstva neobjašnjivo povlači svoju odluku, te ponovno registrira pobjedu 2:1 za Rijeku. Dinamo tuži Nogometni savez Jugoslavije nadležnome Sudu udruženoga rada, pod čijom je nadležnošću NSJ djelovao. Sud je donio pravomoćnu presudu u korist Dinama, no Savez je ignorirao sudsku odluku, a Sud nije učinio ništa da bi prisilo Savez na provedbu odluke. Nakon dugih 24 godine Dinamo je ponovno postao prvakom Jugoslavije 1982. godine sa sjajnom generacijom mladih igrača, poput Marka Mlinarića, Marijana Vlaka, Slavka Ištvančića, Velimira Zajeca, Zlatka Kranjčara i mnogih drugih, koji su tih godina bili predvođeni tada legendarnim trenerom Miroslavom Ćirom Blaževićem.⁴²

Koliko je politika imala utjecaja na nogomet, pa i na Dinamo, može se vidjeti po pitanju promijene grba. Komunistički režim ukinuo je grb Građanskog koji je imao hrvatska obilježja, odnosno šahovnicu, te je novoosnovano Fiskulturno društvo komunalaca (FDK) Dinamo dobilo grb na plavoj podlozi na kojem je pisalo FDK i malo slovo „d“ s crvenom petokrakom s lijeve strane. Ta je verzija grba promijenjena 1950. godine te će do 1969. godine grb biti u obliku štita, također s malim slovom „d“ i malom zvijezdom petokrakom. Politička situacija krajem šezdesetih godina imat će utjecaja i na posljednju promjenu Dinamova grba u komunističkome režimu. Hrvati se na gotovo svim poljima pokušavaju oduprijeti centralizaciji Beograda. Glavni direktor Dinama Otto Hofman na prijedlog Fredija Kramera dao je 1969. godine napraviti novi grb vrlo sličan zadnjem grbu Građanskoga koji

---

⁴¹ Tomislav ŽAJA, *Generacija 1967*, (00:34:13)

⁴² Ozren PODNAR, *Dinamo svetinja: sve o najvećem hrvatskom klubu*, 38.

sadrži šahovnicu. „Čelnici kluba Mato Došen, Mirko Barišić, Ivo Prodan i Ante Todorčić odobrili su grb za sva vremena. U početku je bilo nekoliko neuspješnih pokušaja da se grb makne s dresa. Tako je na drugoj sjednici, potaknut pitanjima drugova iz Komiteta, aktualni predsjednik Drago Božić postavio pitanje: 'Tko je protiv novog znaka?' Nitko nije dignuo ruku, osim Ante Todorčića, koji je rekao da je protiv jer bi, po njegovom mišljenju, crveno-bijele kockice trebale biti veće. Na to su se članovi uprave nasmijali i znak je ostao kako je bio i zamišljen.“⁴³

3.2. Početci stvaranja grupe Bad Blue Boys

Društveno-političke okolnosti imale su utjecaj na stvaranje i razvoj navijačkih skupina na području SFRJ. Sredinom sedamdesetih godina počet će se na maksimirskom sjeveru izdvajati skupina od pedesetak mladića kao organizatora navijanja na utakmicama Dinama, iako to još nema ozbiljne veze sa organiziranom navijačkom skupinom. Odvajanjem na sjevernu tribinu dolazi do odvajanja od „običnih“ navijača.⁴⁴ Evidentno je da je ta skupina odrastala u antihrvatskome okruženju koje se moglo uočiti po nepravедnim sudačkim odlukama koje su štetno utjecale na Dinamo, ali i u političkom smislu, kada uzmemo u obzir događaje koji su prethodili početkom sedamdesetih godina, poput Hrvatskoga proljeća. Slavljenička 1982. godina omasovit će broj navijača Dinama koji će krenuti na domaće i gostujuće utakmice. Te je godine Dinamo imao 42 000 članova.

3.3. Osnivanje grupe Bad Blue Boys i sukobi sa srpskim navijačima

U tim ranim počecima mogu se zamijetiti sukobi s protivničkim navijačima iz Srbije, iako ni njihove grupe još nisu formalno organizirane. Nakon utakmice finala Kupa u Beogradu između Crvene Zvezde i Dinama, došlo je do fizičkoga obračuna u vlaku između navijača beogradskoga i zagrebačkoga kluba koji su putovali prema Zagrebu.⁴⁵ Pričama i izjavama navijača, teško je procijeniti i generalno zaključiti da su se sukobi tih godina događali prvenstveno iz nacionalnih razloga. U tom obračunu nakon finala Kupa možemo usporediti izjave sudionika, zagrebačkih navijača. Jedan od kasnijih osnivača grupe Bad Blue Boys, pod imenom Čos govori: „Od Beograda do Rume ima nekih 40 minuta. Makljaža traje 10-15 minuta, poslije je oduzimanje šalova. Ali, poanta svega je da su svi van izašli živi. Tukli smo se za prestiž, a ne da bismo nekog teško ozlijedili.“⁴⁶ Druge dvije izjave dali su

---

⁴³ Kako je nastao Dinamov grb, <http://povijest.gnkldinamo.hr/uspjesi/simboli-kluba/povijest-grbova.html#prettyPhoto> (23.8.2017.)

⁴⁴ Hrvoje PRNJAK, *Bad Blue Boys – prvih 10 godina*, Marjan express, Zagreb, 1997., 31.

⁴⁵ Tomislav BIRTIĆ, *Krvavo plavo*, Znak, Zagreb, 1997., 20.

⁴⁶ Isto, 21.

anonimni navijači, iz kojih se mogu iščitati nacionalistički tonovi: „Nije bilo ljepšega nego se tući sa Srbima. Znam da dva sata prije dolaska u Beograd i dva sata nakon odlaska nisam svoj“; „Navijači su nacionalnu svijest imali prije kvazipolitičara koji danas drmaju Hrvatskom. Ne govorim o onima iz '70. Mi smo imali drukčiji pogled na svijet. Nikad nisam imao simpatija prema Jugoslaviji.“⁴⁷

Jezgra grupe koja se sredinom sedamdesetih stacionirala na sjevernoj tribini, sezone 1984./1985. počinje se okupljati na tribini „stajanje istok“. Grupa postaje svjesna svog identiteta koji se još uvijek izgrađuje. Organiziraju se podgrupe navijača po kvartovima, koji uzimaju nazive na engleskome jeziku jer su im engleski navijači bili uzor. Tako se na novim transparentima mogu zamijetiti nazivi poput Blue Rebels, Fanatics, Blue Army, Magic Blue, New Blue Generation i drugi.⁴⁸

Službeno osnivanje grupe Bad Blue Boys dogodilo se 1986. godine, a za datum se uzima 17. ožujka. Postoji mnogo verzija kako je grupa dobila ime. Ono što je sigurno jest da je tih godina u kinima bio prikazivan film „Bad Boys“, prema kojemu su neki navijači dodali riječ 'blue' i tako je stvoreno ime. Od toga razdoblja definitivno grupu možemo promatrati kao neku vrstu nacionalnoga pokreta. „'Pukla' je pjesmica 'BBB, BBB, Bog i konjica, neka živi Dinamo i majka Hrvatska‘.“⁴⁹

Tih godina nakon osnivanja grupe, započet će i turbulentna zbivanja u politici Jugoslavije. Slobodan Milošević postao je početkom 1986. godine predsjednik predsjedništva Centralnoga komiteta Saveza komunista Srbije, te će postepeno započeti sa svojom velikosrpskom politikom. Iste godine objavljuje se i „Memorandum“ Srpske akademije nauka i umetnosti, odnosno velikosrpski program koji je isticao ugroženost Srba. Sve do 1990. godine srpska politika bit će usmjerena na događanja na Kosovu i u Vojvodini, te će se održavati tzv. „mitinzi istine“, u kojima će se promicati velikosrpska politika.

Ta politička zbivanja odrazit će se na djelovanje i razvoj nacionalizma kod grupe Bad Blue Boys. U finalu Kupa u Beogradu protiv Veleža u svibnju 1986. godine, pristiglo je oko 15 000 navijača Dinama. Jedan od vođa BBB-a, Hasan Kurtić pričao je o događanjima na toj utakmici: „Stvarno je bilo grdo. Veležovi navijači su po gradu nosili Titove slike, a mi smo se od jutra do utakmice 'klali' s 'Ciganima' i 'Grobarima'...već onda je to bilo na političkoj

---

⁴⁷ Isto, 23.

⁴⁸ Hrvoje PRNJAK, *Bad Blue Boys – prvih 10 godina*, 35.

⁴⁹ Isto, 37.

osnovi.⁵⁰ Navijač Dinama Bruno Širok o toj utakmici također je rekao: „Jedna od jačih utakmica koje ja pamtim bila je Dinamo – Velež u Beogradu. To da smo svi živu glavu izvukli doma, to je čudo, da se nekom nije nešto desilo. Prvi put u povijesti su se Delije i Grobari ujedinili i krenula je tučnjava na tzv. Autokomandi... To je bila baš ona slika, skoro ono kaj se desilo u Zagrebu sa Zvezdom, sam nije bilo na stadionu, nego van stadiona, bilo je i gore čak.“⁵¹ Prema ovim izjavama možemo vidjeti da su obična klupska rivalstva prešla u nacionalne okvire, jer je nezamislivo bilo da bi se navijači Zvezde i Partizana udruživali i surađivali zajedno.

Jačanje nacionalnoga naboja na stadionima može se vidjeti po porastu nacionalnih obilježja. BBB-i na gostovanja odlaze s hrvatskim zastavama s petokrakom. One sa šahovnicom milicija bi odmah uzimala, zbog čega bi nerijetko dolazilo i do tučnjava. BBB-i su zbog svojeg nacionalističkog ekstremizma postali vjerojatno najomraženija skupina u državi. „Uzmemo li u obzir postupke milicajaca na stadionima i za navijačkih putovanja BBB-a, nećemo pretjerati ako kažemo da je svako veće okupljanje BBB-a prije svega tretirano kao 'opasno okupljanje većeg broja Hrvata', koje s obzirom na tadašnju nepoćudnost okupljanja na toj osnovi predstavlja i opasnost po socijalistički poredak.“⁵² BBB-i su prva skupina koja ulazi u fizički obračun s milicijom 1987. godine. Na susretu Dinama i Hajduka u travnju 1988. godine, miliciji je navodno oteto i nekoliko pištolja. Da bi se što bolje i lakše organizirali za zajednički odlazak na gostovanja, pokušali su osnovati Fan Club, no vlast im to nije dopustila. „Dolazili bi do neke komisije, ali svuda su nas odbijali. Čim spomeneš Dinamo, znalo se. Birokracija nas je kočila, tretirali su nas kao da osnivamo ustaški pokret. Do devedesete se nismo mogli registrirati.“⁵³ Veći ili manji sukobi s Delijama i Grobarima postat će uobičajena stvar. Tijekom 1988. i 1989., a posebno 1990. godine BBB-i i Torcida često su zajednički istupali na utakmicama kada bi njihovi klubovi igrali protiv Zvezde i Partizana. Nakon derbija Hajduka i Dinama u travnju 1989. dogodile su se najmasovnije proturežimske demonstracije od 1971. godine. BBB-i i Torcida zajedno su pjevali „Hajduk i Dinamo dva su kluba bratska – s njima se ponosi čitava Hrvatska“, skandirali „Mi Hrvati“ i „Slobo, Srbine, čakija ti ne gine“, a potukli su se i sa milicijom.⁵⁴ Darko Zlodi, nekadašnji

---

⁵⁰ Isto, 48.

⁵¹ Zdravko MILINOVIĆ, *Domovinski rat počeo je na Maksimiru: Dinamo – Crvena Zvezda 13.5.1990.*, Večernji list, Zagreb, 2014., 21.

⁵² Hrvoje PRNJAK, *Bad Blue Boys – prvih 10 godina*, 10.

⁵³ Tomislav BIRTIĆ, *Krvavo plavo*, 29.

⁵⁴ Dražen LALIĆ, *Bad Blue Boys i Torcida*, Erasmus: časopis za kulturu demoracije, broj 10., Zagreb, veljača 1995., 53.

dopredsjednik Fan Cluba Dinamo to je komentirao ovako: „Prije, kada smo se spajali i zajedno navijali, uvijek je to bilo isfuravanje na hrvatstvo. Uvijek su to bile reakcije na nemoć komunističke vlasti u Hrvatskoj. Kada je Milošević došao na vlast, njušili smo da će biti sranje i normalno je da se nećemo tući s dečkima Hrvatima.“⁵⁵ Na utakmici Dinama i Hajduka odigranoj u Zagrebu u rujnu 1989. godine navijači obiju momčadi napravili su mimohod po atletskoj stazi noseći transparent „Samo nas nebo rastavit može“.⁵⁶ Treba spomenuti da se u istome razdoblju, isti proces pomirbe i suradnje dogodio između dvije najbrojnije srpske skupine, odnosno Delija i Grobara.

U Hrvatskoj kao reakcija na sve veću velikosrpsku politiku, započinje osnivanje političkih stranaka. U lipnju 1989. godine osniva se Hrvatska demokratska zajednica, koja će zbog svojeg programa, koji je kao cilj imao samostalnost Hrvatske, pridobiti podršku BBB-a.⁵⁷ U srpnju iste godine u Kninu se održava velikosrpski miting povodom 600. obljetnice kosovske bitke. U tom periodu, BBB-i su skandirali imena raznih hrvatskih političara, ali i primjerice Stipe Šuvara, bivšega predsjednika Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije (CK SKJ), koji nije tolerirao nacionalizam i bio je protiv Miloševićeve velikosrpske politike. Također moglo se čuti skandiranje imena kosovskog partijskog čelnika Azema Vllasija, koji je okrivljen za „kontrarevolucionarno ugrožavanje društvenog uređenja“, te je simbolizirao otpor Miloševićevoj politici.⁵⁸ BBB-i su se dotakli i nešto dalje prošlosti, te skandirali ime poglavnika NDH, Ante Pavelića da bi izrazili svoj nacionalizam. Mogle su se čuti pjesme s nacionalnim sadržajem, poput „Ustani bane Jelačiću“, „Zovi, samo zovi...“, te one koje slave razdoblje NDH. Kao element provokacije javnosti moglo se primijetiti i dizanje desnice prilikom intoniranja himne te skandiranje Građanskome.

Zbog svojega nacionalizma, BBB-i će se naći na udaru milicije u listopadu 1989. godine u Banja Luci. Utakmicu između Borca i Dinama okarakterizirali su neredi obiju momčadi. Navijači Dinama ponovno su skandirali nacionalističke parole i uzvikivali „Hrvatska, Hrvatska“, uz korištenje pirotehnike.⁵⁹ Početkom te sezone usvojen je Zakon o sigurnosti na nogometnim stadionima, prema kojemu je milicija imala pravo isprazniti tribinu u slučaju nereda. Bilo je to prvi puta u jugoslavenskome nogometu u kojemu će se otjerati

---

⁵⁵ Hrvoje PRNJAK, *Bad Blue Boys – prvih 10 godina*, 57.

⁵⁶ Isto, 58.

⁵⁷ Isto, 60.

⁵⁸ Isto

⁵⁹ Isto, 68.

navijače neke momčadi, prilikom čega će milicija upotrijebiti i suzavac.⁶⁰ BBB-i su na kraju utakmice smješteni u „geto“ na pomoćnome terenu kraj stadiona, gdje su izvrgnuti izivljavanju milicije.

Na gostovanju u Novom Sadu protiv Vojvodine, u veljači 1990. godine, BBB-i su doživjeli novu vrstu milicijskoga „tretmana“, koja ih nije pustila iz vlaka na peron da se osvježe vodom, jasno naglasivši: „Za Hrvate nema vode!“⁶¹ Mjesec dana kasnije na derbiju između Hajduka i Dinama prvi su put masovno unesene hrvatske zastave sa šahovnicama te je izražavana podrška Franji Tuđmanu. Na povratku iz Splita milicija je u Kninu pretukla BBB-e.

Na prvim višestranačkim izborima u travnju i svibnju 1990. godine pobijedio je HDZ, na čelu s dr. Franjom Tuđmanom. Prema podatcima istraživanja može se vidjeti da su BBB-i na izborima dali većinom podršku HDZ-u (63,8%), zatim HSP-HOP (17,8%) i Strankama koalicije (11,1%).⁶² Razlozi koje su naveli bili su zbog: političkoga programa (38,7%), hrvatstva (30,2%), ali i ustaštva (8,8%).⁶³

3.4. Dinamo – Crvena Zvezda 13. svibnja 1990.

Političke promjene koje su se događale u SFRJ, ostavile su i dubok trag u povijesti sporta na ovim područjima. Pobjedu na prvim višestranačkim izborima 1990. godine odnio je HDZ, čime su se građani Hrvatske jasno odlučili za promijene i tako izrazili želju za samostalnošću. Samo tjedan dana kasnije trebala se odigrati utakmica između Dinama i Crvene Zvezde na Maksimiru. Nacionalistički ispadi navijača, koji su postali učestali krajem osamdesetih godina, na toj utakmici dosegnut će vrhunac te simbolički obilježiti kraj Jugoslavije. Američka televizijska mreža CNN tu je utakmicu svrstala na četvrto mjesto nogometnih utakmica koje su „promijenile svijet“.⁶⁴ Tjedan dana prije utakmice govorilo se da će utakmica biti prekinuta te da će u tome ulogu imati i politika. Budući da su BBB-i pružali podršku HDZ-u, htjelo se optužiti stranku da naoružava i organizira nered. Ta teorija pada u vodu jer je milicija bila pod kontrolom Komunističke partije, a i najmanje nered moglo se okarakterizirati kao državni udar. Kontraobavještajna služba (KOS) smatrala je

---

⁶⁰ Zdravko MILINOVIĆ, *Domovinski rat počeo je na Maksimiru: Dinamo – Crvena Zvezda 13.5.1990.*, 13.

⁶¹ Hrvoje PRNJAK, *Bad Blue Boys – prvih 10 godina*, 62.

⁶² Nenad FANUKO, *Zagrebački nogometni navijači: Grupni portret s BBB u središtu*, 93.

⁶³ Isto, 94.

⁶⁴ Agencija Totalsport, *VIDEO CNN: Utakmica Dinamo – Crvena zvezda je promijenila svijet* <http://www.jutarnji.hr/dinamo---crvena-zvezda--utakmica-koja-je-promijenila-svijet/917010/> (23.8.2017.)

hrvatske navijačke skupine glavnom prijetnjom Jugoslaviji, a „pendrečenje“ tih istih navijača trebalo je značiti što čeka Hrvate odluče li krenuti putem neovisnosti.

U sportskome smislu utakmica nije bila pretjerano važna, jer je Zvezda izborila naslov prvaka Jugoslavije. Nalazila se ispred Dinama s četiri boda prednosti, tri kola prije kraja prvenstva. Od samoga jutra navijači Zvezde, zvani Delije, stizali su u manjim grupama u Zagreb. Jedan od vođa Bad Blue Boysa, Goran Kovač Macko spominje da su imali dojavu da se u Beogradu lijepe poruke „svi u Zagreb“ s ciljem mobilizacije što većega broja navijača.⁶⁵ Manji sukobi po gradu događali su se od ranoga jutra. Veća skupina od 2 000 Delija koja je trebala stići vlakom u Zagreb oko 14 sati, povlači sigurnosnu kočnicu i izlazi iz vlaka prije dolaska na Glavni kolodvor, te počinju raditi nered. Milicija ih uspijeva zaustaviti te ih odvozi na parkiralište iza južne tribine maksimirskoga stadiona na Borongaju. Na parkiralištu dolazi do manjega sukoba kada Bad Blue Boysi kamenuju Delije. Milicija odlučuje gostujuće navijače uvesti na južnu tribinu stadiona da bi mogla lakše kontrolirati situaciju.

Na stadionu prvo dolazi do verbalnih sukoba. „Delije su provocirali izvikujući parole: 'Srbija do Zagreba', 'Ovo je Srbija', 'Ubit ćemo Tuđmana', 'Vi ste Titovi, Tito je vaš'... S druge strane, Bad Blue Boysi su uzvraćali: 'Hrvatska do Zemuna', 'Ovo je Zagreb', 'Srbija propada'“.⁶⁶ Zbog slaboga osiguranja Delije uspijevaju ući na teren s transparentom „Delije iz Knina“ da bi isprovocirale zagrebačke navijače. Nakon toga zapalili su hrvatsku zastavu koja se nalazila na jarbolu između južne i istočne tribine. Milicija na to sve uopće nije reagirala, iako je trebala privesti navijače koji su ušli na teren. Vrhunac nereda dogodio se kad su Delije započele s trganjem reklama na južnoj tribini te provalili na gornji dio tribine, gdje su se nalazili neki navijači Dinama. Dolazi do brutalnoga premlaćivanja i međusobnoga gađanja stolicama, milicija ponovno ne reagira. Vrlo mali broj pripadnika osiguranja pokušava ući na tribinu smiriti sukob, ali ne uspijeva. Zbog toga reagiraju Bad Blue Boysi na sjevernoj tribini, uspijevaju probiti ogradu te ulaze na teren da bi se sukobili s Delijama. Došavši do južne tribine gađaju ih kamenjem na što tek tada intervenira milicija koja počinje juriti i tući BBB-e te ih uspijeva otjerati ponovno na sjevernu tribinu. Boysima su se pridružili navijači i obični gledatelji, ponajviše s istočne tribine, a na terenu su se, osim Dinamovih navijača, na meti našli i igrači. Vjekoslav Škrinjar koji je branio Dinamove navijače od milicije dobio je palicom po leđima. U obranu navijača stao je i kapetan Zvonimir Boban koji nakon udarca

---

⁶⁵ Zdravko MILINOVIĆ, *Domovinski rat počeo je na Maksimiru: Dinamo – Crvena Zvezda 13.5.1990.*, 17.

⁶⁶ Tomislav BIRTIĆ, *Krvavo plavo*, 41.

milicajca nasrće na istoga. Zbog toga je suspendiran na šest mjeseci. Njegov napad na milicajca postao je simbolom hrvatskoga otpora za samostalnost.

BBB-i koji su se povukli na sjevernu tribinu nastavljaju sukob s pripadnicima milicije, gađaju ih kamenjem, bakljama i drugim sitnim predmetima. Milicija, nakon što nije uspjela smiriti Dinamove navijače s vodenim topom vatrogasnoga vozila, da bi ih uspjela rastjerati i smiriti koristi se suzavcem, drugi puta u jugoslavenskom nogometu i to ponovno nad BBB-ima. Sukobi su se kasnije nastavili i izvan stadiona.

O tome zašto se dogodio toliki propust u osiguranju, nedovoljnoj organiziranosti i opremljenosti milicije govorio je Milan Laušić, nekadašnji pripadnik Sekretarijata za unutrašnje poslove (dalje u tekstu: SUP), koji je tada bio u vodećem sastavu osiguranja svih visokorizičnih utakmica koje su se odigravale na Maksimiru. Šef osiguranja visokorizičnih utakmica bio je Mirko Pećar, tadašnji načelnik Sektora u gradskom Sekretarijatu unutarnjih poslova koji je za suradnike u osiguranju uvijek birao isti tim.⁶⁷ Na njihov zahtjev donesena je odluka da se oformi nekoliko različitih timova da ne bi uvijek isti osiguravali utakmice. „Na nesreću, tim koji je vodio osiguranje utakmice 13. svibnja 1990. godine bio je B tim. Slobodno ću to reći. Bili su to ljudi koji do tada nisu bili čelni u osiguranju (uvijek su bili neki pomoćnici, zamjenici...), a ovog su puta stavljeni na vodeća mjesta. Tako je, umjesto gospodina Pećara, rukovoditelj kompletnog osiguranja bio Milan Dupalo, na sektoru jug bio je Zdenko Lugonjić (zadužen za 'Zvezdine' navijače, op.p.), na drugim sektorima opet novi ljudi, koji su do tada bili ipak drugi ili treći odgovorni u provedbi nekog osiguranja, a sad su bili na čelnim pozicijama. Tu pronalazim najvažnijim uzrok svim događajima koji su uslijedili, a to je 'igranje' s drugim timom rukovoditelja.“⁶⁸, rekao je Laušić. Treba istaknuti da su A tim činili Hrvati, a B tim Srbi. Joško Morić, koji je također radio u miliciji, govori o atmosferi koja se osjećala već od 1988. godine u Republičkome Sekretarijatu za unutrašnje poslove (RSUP). Sve više je dolazilo do nepovjerenja između Hrvata i Srba. „Zašto se dogodio B tim? Pećar je, naime, maestralno shvatio o čemu je zapravo riječ, što će se dogoditi ako se lokalnoj razini prepusti da se bavi takvom utakmicom. Srbi iz Republičkog sekretarijata govorili su da treba prepustiti A timu da osigurava utakmicu. Jer bude li se primijenila sredstva prisile i prekorače ovlasti, reći će se da su time upravljali Hrvati bude li se bunila nova hrvatska vlast. Ako se budu bunili Srbi, reći će se da su im to napravili Hrvati. Mislim da je to shvatio i Pećar i na tu igru odgovorio svojom, pa je maknuo A tim i stavio B

---

⁶⁷ Isto, 36.

⁶⁸ Isto, 37.

tim. A vidi sad slučajnosti, u B timu su uglavnom Srbi. Nemam nikakvih dokaza za to, nikad nisam ni imao priliku s njim o tome razgovarati, ali Mirko Pećar odigrao je odlično.“⁶⁹, kaže Morić.

Tadašnji komesar za sigurnost jugoslavenske lige, Jova Popović, u Sportskim novostima 13.5.1995. izjavio je: „SUP je možda imao grešaka, ali je napravio veliko delo za hrvatski i srpski narod i za celu Jugoslaviju, jer nije dozvolio da BBB ubiju 1.500 navijača 'Zvezde'“.⁷⁰

Rezimirajući aktivnost milicije, podneseno je devet kaznenih prijava protiv 20 počinitelja: 15 navijača Crvene Zvezde, četvorice navijača Dinama i protiv Zvonimira Bobana. Ukupno je ozlijeđeno 117 policajaca i 76 građana. Evidentirana su mnoga oštećenja izloga, tramvaja i osobnih vozila.⁷¹

Godinama nakon sukoba pričalo se kako su sukobi izrežirani, te da je ograda koju su BBB-i probili na sjevernoj tribini bila polivena solnom kiselinom ili prepiljena par dana prije početka utakmice. Tu teoriju osporavaju sami navijači koji su sudjelovali u sukobima, ali i Mate Laušić koji navodi da je glavni razlog popuštanja ograde bio jer je za vrijeme Univerzijade 1987. godine kompletna ograda demontirana piljenjem, a vraćena natrag lošim varenjem.⁷²

Na posljednje gostovanje protiv Crvene Zvezde u Beograd, BBB-i su išli u studenom iste godine. Iako se osjećala velika napetost, nisu zabilježeni veći incidenti osim manjih sukoba s Grobarima poslije utakmice te kamenovanja na povratku. Na finale Kupa između Crvene Zvezde i Hajduka, s Torcidom je krenulo i dosta BBB-a. „Zapravo, na to je finale onda pol' Hrvatske išlo...“⁷³

3.5. Bad Blue Boysi u Domovinskom ratu

Dan nakon neodigrane utakmice između Dinama i Crvene Zvezde 13. svibnja 1990., Blagoje Adžić, načelnik Generalštaba Oružanih snaga SFRJ, protuzakonito je u dogovoru sa srbijanskim vodstvom potpisao oduzimanje naoružanja Teritorijalne obrane Socijalističke Republike Hrvatske. Oružje će JNA oduzeti 23.5.1990. da bi razoružala Hrvatsku.⁷⁴ Bila je to

---

⁶⁹ Zdravko MILINOVIĆ, *Domovinski rat počeo je na Maksimiru: Dinamo – Crvena Zvezda 13.5.1990.*, 33.

⁷⁰ Hrvoje PRNJAK, *Bad Blue Boys – prvih 10 godina*, 83.

⁷¹ Tomislav BIRTIĆ, *Krvavo plavo*, 49.

⁷² Isto, 43.

⁷³ Hrvoje PRNJAK, *Bad Blue Boys – prvih 10 godina*, 53.

⁷⁴ Zdenko RADELIĆ, *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, Školska knjiga, Zagreb, 2006., 92.

zapravo poruka hrvatskoj strani da JNA neće prihvatiti neovisnost Republike Hrvatske i dopustiti miran raspad Jugoslavije, te ohrabrenje pobunjenim Srbima na čiju je stranu stala. U mjestu Srb 25. srpnja 1990. Srbi su prihvatili *Deklaraciju o suverenosti i autonomiji srpskoga naroda* u Hrvatskoj, a u kolovozu iste godine započinju svoju „Balvan revoluciju“ gdje su svojim naoružanim stražama blokirali ceste prema Kninu, Benkovcu i Gračacu. U prosincu 1990. dolazi do promjene Ustava te se Hrvatska počinje nazivati Republikom, bez pridjeva *Socijalistička*. U ožujku 1991. počinju i prvi oružani sukobi, a na Plitvicama pada i prva žrtva, policajac Josip Jović. JNA se uključuje u sukob, tobože, stvarajući takozvane „tampon-zone“, „čija je stvarna svrha bilo održanje napetosti i postojećeg stanja“.⁷⁵ Tom formulom JNA će postupati i tijekom sljedećih nekoliko mjeseci.

U travnju 1991. godine BBB-i idu na rizično gostovanje u Split, gdje trebaju proći vlakom kroz već okupirana područja. Prvi incident dogodio se u Bosanskoj Krupi. Vlak je zadržan 291 minutu zbog prijave navodnoga demoliranja vlaka za što se optužuju BBB-i. Zbog toga je u Kninu u vlak ušlo nekoliko desetina „martićevaca“, koji su započeli pretres. Policija je s okupljenim civilima (kninskim Delijama) verbalno prijetila i vrijeđala Hrvatsku i Dinamo. Na bilo kakvo suprotstavljanje navijači Dinama bili bi pretučeni. Dvadesetak navijača koji su se pokušali fizički suprotstaviti, zadržani su u Kninu, isprebijani i opljačkani. Vlak je u Split stigao s velikim zakašnjenjem, a službene osobe iz Željeznice koje su pregledale vagone, konstatiraju da stvarna oštećenja ne odgovaraju pristiglom opisu.⁷⁶ Nakon proživljene torture, u Splitu ih je dočekala Torcida te izazvala masovnu tučnjavu. Primirje koje je vladalo zbog nacionalnih razloga zadnje tri godine između tih grupa naglo je prekinuto.

Sredinom travnja 1991. osnovan je Zbora narodne garde (ZNG) u sklopu MUP-a, čije masovnije popunjavanje počinje nakon referendumu 19. svibnja na kojem se 94% glasača izjasnilo za Hrvatsku kao suverenu i samostalnu državu. Sabor RH donosi Deklaraciju o uspostavi suverene i samostalne Republike Hrvatske 25. lipnja 1991. godine. Navijači se Dinama od samoga početka rata prijavljuju dragovoljno u redove ZNG, policije ili Hrvatskih obrambenih snaga, te na uniforme stavljaju Dinamova obilježja. Na fronti su se mogli uočiti vojnici s navijačkim šalovima, a jedan tenk dobio je ime „BBB“.⁷⁷ Prošli su gotovo sva bojišta diljem Hrvatske, od Vukovara do Dubrovnika, te u Bosni i Hercegovini. Stadioni su ostali

---

⁷⁵ Isto, 116.

⁷⁶ Hrvoje PRNJAK, *Bad Blue Boys – prvih 10 godina*, 85.

⁷⁷ Dražen LALIĆ, *Bad Blue Boys i Torcida*, 52.

prazni, a na tribini se događa „smjena generacije“. Većina starijih Boyssa otišla je u rat, a na tribinama su ostala samo djeca. Zbog ratnih okolnosti, europske utakmice igrane su se na stadionima izvan Hrvatske. Unatoč sudjelovanju u ratu, ponekad su uspijevali pronaći način kako da prisustvuju utakmicama voljenoga kluba, a odmah nakon utakmica vraćali bi se u ratnu realnost na fronti. Iako su se od prvoga dana stavili na raspolaganje domovini, politika je željela manipulirati njima. Intervjuom u *Sportskim novostima* može se pročitati da im je zamjerano njihovo sudjelovanje i podrška HOS-u. BBB-i koji su bili na frontu u Letovaniću na to odgovaraju: „Zamjereno nam je da se 'ljubakamo s HOS-om, iako to nema nikakve veze, ni HOS ni HDZ ne igraju kod nas... Mi smo, gospodo, hrvatska vojska, i samo to priznajemo.“⁷⁸ Podršku na tribinama, HOS-u, odnosno Paragi davali su u vrijeme kada je potpisano Sarajevsko primirje 3. siječnja 1991. godine. „Gledajte, Paraga je zapravo odgovor na sve ovo oklijevanje i čučanje u predvorju fronte. Živimo u uvjerenju da nam ovo primirje nekako nije dobro došlo i da smo zapravo 'popušili'. I kad sve to stavite pod mikroskop, i u nas, stare borce, uvlači se nelagoda i strah. Kad se vratimo jednog dana, a vjerojatno će se neki i vratiti, bojimo se da nas ne dočekaju raznorazna iznenađenja, 'mine pod krevetom', bojimo se lova na vještice i što ja znam čega sve ne.“⁷⁹

Jedan od osnivača BBB-a, kojega su smatrali neformalnim, ali pravim vođom, bio je Vladimir Galoić, zvan Dugi. Tijekom osamdesetih godina istaknuo se u sukobima s protivničkim navijačima, a posebno sa Srbima, a u ratu se borio kraj Zadra i u Bosni.⁸⁰

Darko Zlodi bio je dopredsjednik Fan Cluba Dinamo, osnovanog 1. srpnja 1990. godine, te predstavnik BBB-a koji je na skupštini za preimenovanje kluba iz HAŠK Građanski u Croatiju 22. veljače 1993. bio jedini protiv od 19 skupštinarina (16 je glasalo za preimenovanje, a dvojica su bila suzdržana).⁸¹ Nakon završetka srednje škole u rujnu 1988. godine odlazi na služenje vojnoga roka u JNA u Makedoniju. Zbog izvanrednog stanja na Kosovu premješten je u Prištinu. Nakon završenoga vojnog roka u rujnu 1989. učlanjuje se u HDZ i sudjeluje u pripremama za prve parlamentarne izbore. U prosincu 1990. godine prijavljuje se u aktivni sastav MUP-a RH. Nakon pogibije policajca Josipa Jovića traži premještaj u Jedinice za posebne namjene MUP-a (buduća 1. gardijska brigada „Tigrovi“) koja se nalazila u Rakitju. Satnija je poslana na područje Erduta, Aljmaša i Dalja da bi se

---

⁷⁸ Tomislav ŽIDAK, *SN u posjeti Bad blue boysima na prvoj liniji fronta: „Mi smo, gospodo, hrvatska vojska“*, Sportske novosti, 1.3.1992., 7.

⁷⁹ Isto, 7.

⁸⁰ Hrvoje PRNJAK, *Bad Blue Boys – prvih 10 godina*, 204.

⁸¹ Isto, 112.

očuvala državna granica. U kolovozu 1991. godine prijavljuje se kao dragovoljac za odlazak u Borovo Naselje. U Vukovaru je raspoređen na osiguranje zapovjednika obrane Tomislava Merčepa, no kasnije odlazi na smjenu u Borovo Naselje. Nakon okupacije grada odlučuje se s jednom grupom branitelja na proboj prema Osijeku. Među njima bio je i Damir Krsnik, pripadnik brigade Tigrova, te Zlodijev prijatelj. Zajednički su posjećivali nogometne utakmice i navijali za Hrvatsku. „Nas dvojica smo čak i u ratu preko motorola komunicirali kao BBB 1 i BBB 2“⁸², rekao je Zlodi. Prolaskom kroz minsko polje, grupa stradava od eksplozije. Damir Krsnik je poginuo, a Darko Zlodi teško je ranjen na području prsnoga koša, te nešto lakše u nogu i ruku. S nekolicinom preživjelih suboraca uspijeva se vratiti na početni položaj, te je prevezen u Commerce na saniranje rana. Kasnije je zarobljen i odveden u zloglasni srpski logor Sremsku Mitrovicu.⁸³

Rudolf Kolak bio je jedan od vođa BBB-a iz Dubrave. „Kad je krenuo na svoje prve utakmice, dečki iz Dubrave slijepo su ga slijedili. Koju godinu poslije, kad je krenuo u rat, opet su ga slijedili. Mnogi se od njih nikada neće vratiti na ulice Dubrave s kojih su potekli, Rudi jest, ali ratne će ga rane sustići godinama poslije.“⁸⁴ Na jednoj utakmici protiv Crvene Zvezde na Marakani, uspio je doći do centra, tamo se prekrizio i razvio hrvatsku zastavu. Na utakmici 13. svibnja 1990. godine također je stajao je u prvome redu. Bio je hrvatski dragovoljac. Javio se u sastav Prvog hrvatskog redarstvenika u kolovozu 1990., gdje kasnije postaje zapovjednik voda. Priključuje se Specijalnoj policiji na Tuškancu te odlazi na ratište u Erdut i Aljmaš. Nakon povratka sa slavonskog ratišta priključuje se 1. gardijskoj brigadi pod zapovjedništvom Ante Gotovine. S njim odlazi na ratište Nove i Stare Gradiške te Okučana. Postaje zapovjednikom 3. satnije 1. bojne Tigrova i sudjeluje u gotovo svim oslobodilačkim operacijama Hrvatske vojske, od operacije Cincar do operacije Južni potez. Nagrađen je najvišim vojnim odličjima poput Reda Nikole Šubića Zrinskog i Reda Hrvatskog trolista, a umirovljen je 2003. godine. Preminuo je u travnju 2005. godine u 39. godini života, a na ispraćaju ga je ispratila eskadrila MiG-ova, što je rijetka čast.⁸⁵

---

⁸² Snježana VUČKOVIĆ, *Mladić apelira preko Facebooka: 'Može li mi netko nešto reći o mom poginulom stricu?' Mi mu kažemo: 'Budi ponosan na njega!' Evo priče o heroju Dadi...*

<http://www.dnevno.hr/domovina/mladic-apelira-preko-facebook-a-moze-li-mi-netko-nesto-reci-o-mom-poginulom-stricu-mi-mu-kazemo-budi-ponosan-na-njega-evo-price-o-heroju-dadi-142807> (23.8.2017.)

⁸³ Anna GALOVIĆ, *Plavo srce maksimirskih tribina poklonio je Vukovaru 1991.*

<http://www.vjeraidjela.com/plavo-srce-maksimirska-tribina-poklonio-je-vukovaru-1991/> (16.1.2016.)

⁸⁴ Renata RAŠOVIĆ, *Zagreb se odužio Rudiju: Heroj ulice dobio ulicu* <http://www.vecernji.hr/moj-kvart/zagreb-se-oduzio-rudiju-heroj-ulice-dobio-ulicu-523599> (23.8.2017.)

⁸⁵ Isto.

Osim zagrebačkih BBB-a, kao dragovoljci su im se pridružili i suborci s tribine iz drugih gradova. Damir Markuš rođen je u Kutini, a nakon završetka srednje škole i odsluženja vojnog roka, zapošljava se u Petrokemiji. Još je u mladenačkim danima počeo pohoditi Dinamove utakmice u Zagrebu i na gostovanjima. „Naravno, i tada je bilo nereda i tučnjava između navijača hrvatskog i srpskog kluba. Iako su 'delije' i 'grobari' ili kako su se sve već zvale navijačke skupine najpoznatijih srpskih klubova, imali pomoć 'milicije' i tko zna kakvih sve 'organa' vlasti, mi smo išli ponosno i srčano navijali, uzvikujući ono što im je užasno smetalo – riječ Hrvatska! Već onda sam uvidio da Jugoslavija teško može opstati, jer na desetke tisuća mladih Hrvata i Srba nije se podnosilo, stoga nije bilo nikakve logike da bi 24 milijuna stanovnika te države htjelo i dalje živjeti zajedno. Taj jaz bio je sve dublji. Zbog toga nije čudno što su navijači među prvima pošli u obranu Hrvatske jer smo dobro znali koliko je velika mržnja koju su ekstremni Srbi gajili prema Hrvatima.“⁸⁶, napisao je u svojoj knjizi. Za vrijeme izbora 1990. godine sudjelovao je u lijepljenju plakata za HDZ. Nakon prvih oružanih sukoba u ožujku 1991. prijavljuje se u jedinicu za specijalne namjene policije Kutina, te odlazi na obuku u Rakitje. Odlučuje se prijaviti u postrojbe HOS-a, koji je omogućavao lakši pristup postrojbama i nije se trebalo dugo čekati. HOS-ovci su prošli obuku u kampovima na Žumberku i kod Bosiljeva, a prve akcije na koje su poslani bili su Mejaško selo i oslobađanje vojarne Borongaj u Zagrebu. Nakon toga 58 pripadnika upućeno je u Vukovar, gdje je trebala pomoć. U Vukovaru položaji HOS-a nalazili su se na Sajmištu, po mnogima najtežoj bojišnici u gradu. Tri puta Markuš je bio ranjen, dva puta gelerima u glavu, te jedanput metkom kroz nogu. U svojoj knjizi donosi i anegdota koju je doživio sa svojim suborcem Jadrankom Anić Antićem zvanim „Šnicla“. Tijekom jednoga odmora, počelo se pričati o neodigranoj utakmici Dinamo – Crvena Zvezda. Šnicla je rekao da je i on bio na toj utakmici, ali kao milicajac. „Pa kakva smo mi postrojba HOS-a kad imamo i bivše 'milicajce', koma. No, Šnicla je svakim danom pokazivao da nije 'milicajčina', već pravi hrvatski dragovoljac, fajter. Samo je onda bio na krivom mjestu, sada je na pravom.“⁸⁷ Markuš uspijeva s malobrojnim braniteljima, kroz minirana kukuruzišta, 17.11.1991. godine izaći u proboju do slobode, gdje će ih u Vinkovcima dočekati Hrvatska vojska i policija. Nakon oporavka ostaje u 204. Vukovarskoj brigadi (pod čijim je zapovjedništvom bila satnija HOS-a), koja će nakon preseljenja sjedišta u Vinkovce 1.12.1992. prerasti u 5. gardijsku brigadu Sokolovi.

---

⁸⁶ Damir MARKUŠ - KUTINA, '58' – HOS u obrani Vukovara i Bogdanovaca, UBSDLRH, Hrvatski Leskovac, 2015., 30.

⁸⁷ Isto, 68.

U Domovinskom ratu poginula su šezdesetorica pripadnika BBB-a. Njima u čast, ali i svima koji su sudjelovali u ratu, podignut je spomenik ispod zapadne maksimirske tribine, 13. rujna 1994. godine kojega su financirali sami pripadnici skupine. Na spomen-ploči je uklesan grb Dinama obrubljen pleterom, uz tekst: „Svim navijačima 'Dinama' za koje je rat počeo 13.V.1990. na stadionu Maksimir, a završio se polaganjem svojih života na oltar domovine Hrvatske – BBB, Zagreb, 13.V.1994.“⁸⁸

U Kninu je, nakon oslobođenja grada u vojno-redarstvenoj operaciji „Oluja“, 21. rujna 1995. godine odigrana prijateljska utakmica između BBB-a i Torcide, u organizaciji Udruge branitelja i invalida domovinskog rata Hrvatskih željeznica na igralištu „Dinare“. Knin „je na 'navijačkoj karti' bivše Jugoslavije za hrvatske navijače imao specifično značenje kritične točke na prolazu za Split ili Zagreb.“⁸⁹

---

⁸⁸ Hrvoje PRNJAK, *Bad Blue Boys – prvih 10 godina*, 95.

⁸⁹ Isto, 152.

4. Hajduk i Torcida

4.1. Kratka povijest Hajduka

Nogometni klub Hajduk osnovan je 13. veljače 1911. Godine, a osnovali su ga praški studenti koji su, zadivljeni igrama praških timova Sparte i Slavije, donijeli prvu loptu u Split i krenuli s osnivanjem kluba. „Ime Hajduk imalo je i svoje političko značenje jer je simboliziralo dugogodišnju borbu našeg naroda protiv svih osvajača koji su kroz vijekove težili da porobe našu zemlju.“⁹⁰ Grb i zastava imali su hrvatske simbole, zbog čega im je trebalo dulje vremena da austro-ugarske vlasti registriraju klub. U vrijeme Prvoga svjetskog rata igrači su mobilizirani, stoga nogometni život u Splitu prestaje. Nakon završetka rata, u novoj državi, Hajduk je 1920. godine postao prvi prvak Splitskoga podsaveza u Jugoslavenskome nogometnom savezu.⁹¹ Prvi internacionalni nastup Hajduk će odigrati u Sjevernoj Africi protiv Marseilla 1924. godine. Momčad je te godine bila toliko superiorna da je u reprezentaciju Jugoslavije pozvana gotovo cijela momčad Hajduka za susret protiv Čehoslovačke. Izostao je jedino vratar Otmar Gazzari jer nije imao jugoslavensko državljanstvo.⁹² Hajduk je postao inspiracija za mnoge autore, a naročito pjevače. Ivo Tijardović za petnaestu godišnjicu kluba 1926. godine napisao je operetu „Kraljica baluna“.⁹³ Svoje prve uspjehe Hajduk je zabilježio 1927. i 1929. godine kada postaju prvaci Kraljevine Jugoslavije. U vrijeme Drugoga svjetskog rata Hajdukovi igrači igrali su za Jugoslavenski tim protiv saveznika. Još prije početka rata, na utakmici u Italiji protiv Rome, igrači i vodstvo kluba bili su prisiljeni da na centru igrališta pozdrave fašističkim pozdravom, što su oni odbili. Osnivanjem Banovine Hrvatske Hajduk postaje prvakom nove države 1941. godine. Nakon osnivanja Nezavisne Države Hrvatske i Rimskih ugovora 1941. godine kojima je dio dalmatinske obale pripao fašističkoj Italiji, njihov nogometni savez želio je da Hajduk nastavi igrati pod imenom AC Spalato. Igrači i vodstvo kluba to su odbili i zamrznuli sve aktivnosti do 7. svibnja 1944. godine.⁹⁴ Klub je nastavio igrati kao reprezentacija Narodno oslobodilačke vojske pod imenom Hajduk NOV (Hajduk narodnooslobodilačke vojske i Pokreta oslobođenja Jugoslavije)⁹⁵, a igrali su s momčadima sastavljenim od savezničkih vojski. Na bijeli dres Hajduka prišivena je crvena zvijezda petokraka. Poslije Drugoga svjetskog rata Hajduk prestaje biti vojni klub već postaje narodni i nastavlja natjecanje 1946. u prvenstvu i

---

⁹⁰ Đuro ŽIVKOVIĆ, *100 godina Bili: Hajduk Split (1911. – 2011.)*, Vlastita naklada, Samobor, 2011., 3.

⁹¹ Isto, 4.

⁹² Isto, 5.

⁹³ Isto

⁹⁴ Isto, 7.

⁹⁵ Isto

kupu Jugoslavije. Godine 1950. Hajduk dominira ligom i postaje prvakom države u susretu protiv Crvene Zvezde bez ijednog poraza.⁹⁶ Iste godine Hajduk je kao gost pozvan na nekoliko dana kod predsjednika Argentine Juana Perona. Nakon što je državni vrh to odobrio, klub je tražio da zbog kašnjenja s dolaska putovanja susret na početku prvenstva bude odgođen. No, Nogometni savez Jugoslavije nije to prihvatio te je Hajduk nastupio s juniorima koji su osvojili u dva susreta tek jedan bod. Igrači Vukas i Beara zbog kašnjenja na pripreme reprezentacije kažnjeni su s mjesec dana zabrane igranja za Hajduk što će ih koštati osvajanja prvenstva te sezone.⁹⁷ Bio je to način na koji je režim htio doskočiti dominaciji Hajduka, kao hrvatskoga kluba. Unatoč tome, naslov prvaka Hajduk je osvojio u sezonama 1951./1952. i 1954./55.⁹⁸ Sedamdesetih godina Hajduk je predvođen trenerom Tomislavom Ivićem, osvojio četiri prvenstva i pet kupova Jugoslavije, a igra i europske nastupe.⁹⁹ Hajduk se sa Staroga placa seli na novi stadion u Poljudu u sezoni 1979./80. Osamdesetih godina Hajduk je osvojio tri kupa, a u prvenstvu nisu ostvarili nijedan uspjeh. „Kraj osamdesetih godina i početak raspada bivše države obilježen je prljavštinama u NSJ, kojima su Bili u nekoliko navrata drastično oštećeni. Nižu se afere 'Zjajo i Tomić', klubovi se kažnjavaju minus bodovima, proširuju se prvenstva, a repovi se povlače i u sljedećim sezonama.“¹⁰⁰ U lipnju 1990. godine s dresa se skida zvijezda petokraka, a vraća se grb s hrvatskim obilježjem. Hajduk je posljednji osvajač Kupa maršala Tita 1991. godine.¹⁰¹

4.2. Torcida do 80-ih godina

U poslijeratno vrijeme nogomet je bio izrazito popularan zbog zanimljivih natjecanja i osnutka novih klubova poput Dinama, Partizana i Crvene Zvezde. Hajduk je tih godina imao dobru momčad koja je nizala uspjehe, a ljubitelji nogometa uživali su u njegovim igrama. Nakon Svjetskoga prvenstva održanog u Brazilu 1950. godine, među dalmatinskom publikom javlja se ideja o osnivanju navijačke skupine po uzoru na brazilske navijače, zvane Torcida.¹⁰² Jedan od osnivača splitske navijačke skupine bio je Vjenceslav Žuvela, koji kaže da je većina prvih osnivača splitske Torcide bila u članstvu Komunističke partije Jugoslavije, a mnogi su bili sudionici Narodnooslobodilačke borbe.¹⁰³ Žuvela je uz dalmatinske studente i druge mlade ljude iz Zagreba organizirao odlazak na utakmicu u Split 29. listopada 1950. godine

---

⁹⁶ Isto, 8.

⁹⁷ Isto, 1. i 9.

⁹⁸ Isto, 10.

⁹⁹ Isto, 1. i 4.

¹⁰⁰ Isto, 17.

¹⁰¹ Isto

¹⁰² Dražen LALIĆ, *Torcida: pogled iznutra*, 80.

¹⁰³ Isto, 81.

između Hajduka i Crvene Zvezde, koja je odlučivala o novome prvaku Jugoslavije.¹⁰⁴ Toga dana osnovana je splitska Torcida, najstarija navijačka skupina u Europi. Na toj utakmici dotad je bilo neviđeno gromoglasno navijanje i bodrenje svoje momčadi, a nakon što je Hajduk zabio pobjedonosni gol, navijači su od sreće istrčali na teren. Navijanje Torcide naišlo je sljedećih dana na osudu beogradskog tiska, na inicijativu Milovana Đilasa. „U komentaru 'Tako ne treba navijati' objavljenom u *Borbi* 1. studenoga 1950. piše kako su 'pripadnici ove grupe unosili u navijanje toliko razularenosti, da se ono na momente pretvorilo u nekulturne i nepristojne ispade koji bi mogli, ako se odmah u začetku ne spriječe, raspirati mržnju između klubova“.¹⁰⁵ Jure Bilić, sekretar Gradskoga komiteta KPH Splita i tadašnji predsjednik Hajduka Ante Jurjević Baja, kažnjeni su ukorom i opomenom partije, kapetan Hajduka Frane Matošić isključen je iz partije zbog stalnoga naguravanja i udaranja igrača Zvezde, a neki pripadnici Torcide su pritvoreni te je protiv njih pokrenut postupak. Vjenceslav Žuvela je kao osnivač Torcide isključen iz KPJ i osuđen na tri godine zatvora, no Viši sud mu je kaznu poslije smanjio na tri mjeseca.¹⁰⁶ „Žuvela svjedoči kako je, uz ostalo, bio optužen da je, poput drugih studenata, na reveru nosio značku Torcide na kojoj je uz 'T' stajalo i slovo 'H', što je od strane partijske komisije i organa gonjenja bilo protumačeno kao 'Hrvatska Torcida' premda se zapravo radilo o isticanju počenoga slova imena kluba za koji su on i njegovi prijatelji na toj utakmici organizirano navijali.“¹⁰⁷ Torcida je zbog tih događaja obustavila svoje djelovanje koje će nastaviti tek osamdesetih godina.

Tijekom šezdesetih godina na utakmicama Hajduka događali su se samo spontani izgređi publike, kao što su verbalno vrijeđanje protivničkih igrača i navijača te sudaca. No, sve je to bilo na simboličkoj razini i na temelju klupskih rivalstva. „Do otvorena uzvikivanja slogana u vezi s nacijom, a pogotovu onih sa šovinističkim porukama, dolazilo je iznimno rijetko. Uzroke tome, kako svjedoče stariji ljubitelji nogometa, treba tražiti u tadašnjem vjerojatno prevladavajućem političkom raspoloženju većine građana, ali i u izrazito strogom tretmanu takvih prekršaja od organa reda.“¹⁰⁸

Sedamdesetih godina simpatizeri Hajduka slijede južnjački stil navijanja koristeći se brojnim zastavama kluba i transparentima.¹⁰⁹ Okupljaju se na istočnome stajanju „Staroga placa“ gdje pjevaju pjesme, a sve češće odlaze i na gostovanja. No, pojavom i širenjem

---

¹⁰⁴ Isto

¹⁰⁵ Isto

¹⁰⁶ Isto, 82.

¹⁰⁷ Isto

¹⁰⁸ Isto, 85.

¹⁰⁹ Isto, 88.

huliganizma nakon Svjetskoga prvenstva u Engleskoj 1966. godine, splitski se navijači počinju služiti sličnim metodama ponašanja, te sudjeluju u fizičkim obračunima s protivničkim navijačima.¹¹⁰ Iako se u ovom razdoblju još uvijek većinom bodri svoju momčad, a do ekscesa dolazi rijetko, počinju sukobi kao posljedica političkih događanja. Vrijeme je to studentskih prosvjeda krajem šezdesetih godina te sukoba unutar KPJ, odnosno početak Hrvatskoga proljeća 1970. godine, kada se zahtjevala veća samostalnost i veća prava republika. Na utakmici u Splitu Hajduk – Beograd 23. rujna 1970. došlo je do prekida utakmice pri rezultatu 2:2, zbog bacanja nekog predmeta na sudca iz Beograda. Utakmica je registrirana 3:0 u korist Beograda što je dovelo do masovnih demonstracija u gradu. Isticani su transparenti „NE DAMO REPREZENTATIVCE“, „ISTUPIMO IZ LIGE“ te politički slogani kao npr. „Hajduk – Dinamo, Savka – Tripalo“ čime se davala podrška vođama Komunističke partije Hrvatske. Navijači su bacali u more automobile beogradskih registracija koji su bili parkirani na Rivi.¹¹¹ Na utakmici Hajduka protiv Crvene Zvezde u Splitu, 17. studenoga 1974. godine, na stadionu se „nekoliko stotina vojnika, navijača beogradskog tima, sukobilo s navijačima Hajduka, što je dovelo do većega broja ozljeđenih, a još teže posljedice bile su izbjegnute tako da je jedan major tadašnje JNA tek uz prijetnju pištoljem uspio evakuirati vojnike sa stadiona.“¹¹² Krajem sedamdesetih godina, pedesetak Hajdukovih navijača s istočnoga stajanja osnivaju podgrupu i uzimaju ime „Nesvrstani“. Tim imenom htjeli su istaknuti različitost i samostalnost od ostalih subkultura koje su tada bile prisutne u Splitu. „Pripadnici te skupine na rukavima *jeans* jakni isticali su njezin znak, na kojem su uz slovo 'N' i crveno-bijelo-plavu oznaku stajale riječi 'Patria nostra' ('Naša domovina')“.¹¹³ Sastajali su se u jednoj prostoriji u užem središtu grada, a na zidu te prostorije bila je izvješena hrvatska zastava. Ta skupina sudjelovala je kasnije u brojnim sukobima s protivničkim navijačima i milicijom. Nakon utakmice Crvena Zvezda – Hajduk, u Beogradu 25. ožujka 1979. godine, došlo je do masovne tučnjave navijača, a jedan pripadnik Hajdukovih pristaša mačetom je ranio dvojicu zvezdaša, zbog čega je proveo nekoliko godina u zatvoru.¹¹⁴ Na proslavi titule prvaka Jugoslavije, 17. lipnja 1979. godine Hajduk je gostovao u Sarajevu. Momčad je došlo bodriti oko petnaest tisuća navijača. Toga su se dana navijači Sarajeva i Željezničara udružili i počeli napadati hajdukovce, a u sukobima je bilo i teško ozljeđenih. Sociolog Dražen Lalić prisustvovao je toj utakmici i zabilježio: „Milicija je pri

---

¹¹⁰ Isto

¹¹¹ Isto, 90.

¹¹² Isto, 89.

¹¹³ Isto, 91.

¹¹⁴ Isto, 18.

povratku, u ponoć, izbacila sve putnike iz našega navijačkog autobusa na cestu desetak kilometara od Konjica, i to zato što su pojedini suputnici, obuzeti slavljem, 'zaboravili' platiti račun u nekoj gostionici. Nas trojica potom smo pješke prošli 'pola Bosne', usput doživjeli 'bliski kontakt' s milicionarima neugodan i za nas i za njih (nismo mogli otpjeti da nas zovu 'ustašama' i bez razloga tuku palicama).¹¹⁵

Kao što možemo vidjeti, iz društveno-političkih zbivanja, međunacionalne napetosti i netrpeljivosti počinju se javljati od sredine šezdesetih godina. Rastući, ali pritajeni nacionalizam svoju će kulminaciju doživjeti nakon smrti predsjednika Josipa Broza Tita, 4. svibnja 1980. godine. Istoga se dana u Splitu igrala utakmica između Hajduka i Crvene Zvezde. Na sjevernoj tribini sukobili su se navijači Hajduka i vojska, pristalice Zvezde. No, nakon vijesti o smrti J.B. Tita, s toga je dijela tribine započelo pjevanje „Druže Tito, mi ti se kunemo.“¹¹⁶

4.3. Torcida, politika i sukobi sa srpskim navijačima

Iste godine (1980.), nakon privremenoga prekida djelovanje grupe“ Nesvrstani“, osniva se nova, moderna navijačka skupina pod imenom „Torcida 1980“. Ubrzo se ta godina osnutka izgubila iz upotrebe, te se grupa naziva Torcida sve do današnjih dana. Zbog društveno-političke i gospodarske krize koja je zadesila SFRJ početkom osamdesetih godina, Torcida je bila na neki način odgovor na situaciju u državi i izražavala je protest zbog stanja u društvu i potlačenosti hrvatskoga naroda. O tome govori jedan od osnivača Torcide, po nadimku Uše, koji je tada imao sedamnaest godina: „Već na početku mi prvi torcidaši bili smo u politiku uvučeni. Još tada smo nastojali isticati hrvatske simbole i skandirati tada zabranjene parole. Pisali smo i političke grafite, recimo 'SRETAN BOŽIĆ, BRAĆO HRVATI' ili 'SMRT KOMUNIZMU'. Jedan od nas je tada završio i u ćorki zbog tih grafita i tih stvari. Recimo, napisali bi uvečer tako nešto kod Tehničke škole, a ujutro, kad bi išli u školu, vidili bi da je sve izbrisano. Bilo je više grupa koje su pisale te stvari, ali onda nismo znali ko je u tim grupama. Tek posli smo saznali da su sve te grupe od početka bile u Torcidi.“¹¹⁷ Milicija je tih godina zbog ponašanja Torcide za vrijeme vjerskih blagdana gotovo redovito intervenirala zbog tzv. verbalnih delikata.¹¹⁸ Nakon utakmice Hajduka protiv Crvene Zvezde, 20. listopada 1985., bjesni što su izgubili, torcidaši su kamenovali aute koji nisu bili iz Splita. Došlo je i do političke afere jer su, misleći da su navijači Zvezde, na Rivi

---

¹¹⁵ Isto

¹¹⁶ Isto, 90.

¹¹⁷ Isto, 92.

¹¹⁸ Isto

napali pitomce JNA, istukli ih i pobacali u more. Petorica torcidaša bila su osuđena zbog napada na Oružane snage SFRJ.¹¹⁹

Od sredine osamdesetih godina dolazi do osnivanja navijačkih grupa gotovo svih klubova, a ponajviše onih koji su postizali najveće uspjehe u Jugoslaviji, kao što su Crvena Zvezda, Partizan, Dinamo, Sarajevo i drugi. U to vrijeme Slobodan Milošević postaje predsjednik Predsjedništva Centralnoga komiteta Saveza komunista Srbije i počinje svoju agresivnu velikosrpsku politiku. Navijačko nasilje iz „simboličkog“ i rivalskog postat će stvarno, a prevladavat će nacionalistički sukobi. Na europskoj utakmici Kupa pobjednika kupova (danas Kup UEFA) između Hajduka i Olympique Marseilla igranoj 5. studenoga 1987., na Poljudu je bačen suzavac. Poslije utakmice pariški list *Liberation* pisao je o transparentu „TORCIDA DUĆE“, tvrdeći da Splitsani veličaju fašističkoga vođu Mussolinija. To je iskoristio i beogradski tisak da bi mogao širiti svoju propagandu o porastu fašizma u Hrvatskoj. No, nijedan medij se nije potrudio istražiti i vidjeti da je Duće mjesto u blizini Splita. Hajduk je nakon toga dobio dvogodišnju zabranu igranja europskih utakmica.¹²⁰

Od 1987. godine u Srbiji je vlast preuzela Miloševićeva struja te su se sve više počeli organizirati mitinzi na kojima se pričalo o ugroženosti Srba u Jugoslaviji, čime se sve više raspirivala mržnja među narodima. Miloševićevoj agresivnoj politici usprotivio se političar dr. Stipe Šušar. Zbog toga je na utakmici između Hajduka i Vojvodine odigranoj 5. ožujka 1989. Torcida dala podršku Šušaru s porukom „Mi sa Stipom, Stipe s nama, Sloba nam je pod nogama“.¹²¹ U to su vrijeme bila relativno česta skandiranja i Azemu Vllasiju koji je kao protivnik Miloševićeva režima bio uhićen. Jedan od važnijih ljudi u Torcidi, pod nadimkom Vele, sociologu Draženu Laliću o političkim je događanjima u to vrijeme rekao: „Na taj šovinizam među nama puno utječe današnja politika. Kada dođe do svađa među političarima, a takvih svađa je, fala Bogu, u zadnje vrime dosta, onda se normalno i mi navijači počnemo žešće sukobljavat nego što bi inače.“¹²² Također u Lalićevoj knjizi možemo vidjeti prvi razgovor i kontakt s pripadnicima Torcide na utakmici između Partizana i Hajduka 12. ožujka 1989. godine. U tome razgovoru s neformalnim vođama Torcide, jedan od njih, zvani Bosna bio je pozvan od strane Sekretarijata unutrašnjih poslova da zajedno s navijačima Partizana

---

¹¹⁹ Isto, 98. i 99.

¹²⁰ Isto, 98. i 138.

¹²¹ Isto, 163.

¹²² Isto, 164.

prije početka utakmice unesu transparent s natpisom „Jugoslavija“, što je on odbio, kako kaže autoru, da ga ekipa ne proglasi izdajicom i komunjarom.¹²³

Od 1989. godine dolazi i do homogenizacije navijačkih grupa iz istih republika. Do tada suprotstavljene skupine primjerice BBB i Torcida, odnosno u Beogradu Delije i Grobari, udruživali bi se na utakmicama kada bi klubovi iz Hrvatske igrali protiv klubova iz Srbije. „Tako je, primjerice, dio pripadnika Torcide često putovao na važne utakmice Dinama u Zagrebu i sa strane, prije svega one koje je taj tim igrao sa Zvezdom i Partizanom“.¹²⁴ Ta nacionalna homogenizacija bila je vidljiva i u zajedničkim sukobima s milicijom. Nakon utakmice Dinama i Hajduka 2. travnja 1989. godine, pripadnici Torcide i BBB održali su na Trgu bana Josipa Jelačića proturežimske demonstracije, do tada najmasovnije u Hrvatskoj od 1971. godine za vrijeme Hrvatskoga proljeća.¹²⁵ Svoje dojmove o tome događaju pisao je Dražen Lalić. Skupilo se oko 5 000 torcidaša i BBB-a, a dominirala su nacionalna i politička pjevanja i skandiranja, među njima i „Slobo Srbije, čakija ti ne gine.“ Iz smjera Kaptola na Trg se sjurilo milicijsko vozilo i krenulo prema masi, a iza njega nekoliko desetaka milicajaca. Navijači počinju skandirati: „Nije ovo Kosovo“. Milicajci rastjeruju masu prema izlazima s Trga, a navijači skandiraju: „Hrvatska“, „Mi Hrvati“, „Ovo je Zagreb“. Na pripadnike milicije zatim počinju letjeti bengalke, boce i stolice. Masa se nakon toga razilazi.¹²⁶ Unatoč hegemonizaciji navijačkih skupina tih godina, rivalstvo i želja za međusobnim sukobima bila je i dalje prisutna. To potvrđuje događaj koji se dogodio 27. travnja 1991. godine u Splitu kada je izbila masovna tučnjava između navijača Hajduka i Dinama te je bilo više ozlijeđenih s obje strane. O tome svjedoči razgovor s jednim od torcidaša zvanim Pero, na dan kad se tučnjava dogodila: „Mi smo sa BBB prije tri godine uspostavili dobre odnose, zbog nacionalnih razloga. Ali sada, samo ako dođe do rata sa Srbima, mi ćemo s njima biti zajedno. U svim drugim slučajevima ne. Jer, ovo je sport, i tu nema bratimljenja. Tuča je danas neizbježna.“¹²⁷ Slično je govorio u veljači 1990. i jedan od vođa Torcide, zvani Prle. „Navijači u Jugoslaviji, ne samo Hajdukovi, ispolitizirani su skroz, tili mi to ili ne. Ja nisam tija da se udružimo s navijačima Dinama. Meni navijači Dinama nikad nisu predstavljali ništa. Dinamo ka klub i Zagreb ka grad mi predstavljaju nešto, ali ti navijači mi ne predstavljaju ništa. Ali mi smo njih prihvatili ka braću svoju zato što su oni ugroženi ka i mi. Jer, nije isto kad recimo dođe Hajdukov i Dinamov navijač u Sarajevo ili

---

¹²³ Isto, 70.

¹²⁴ Isto, 99.

¹²⁵ Dražen LALIĆ, *Bad Blue Boys i Torcida*, 53.

¹²⁶ Dražen LALIĆ, *Torcida: pogled iznutra*, 193. i 194.

¹²⁷ Isto, 182.

kad dođe Partizanov i Zvezdin. Jer nama svima Hrvatima tamo viču: 'Ustaše, udri ih'. Mi smo i u Hrvatskoj ugroženi, ne samo u Bosni i Srbiji (...) Ali, ja sam isto siguran kad bude hrvatska liga, da će bit triput više nereda nego danas.¹²⁸ Bad Blue Boys Darko Zlodi o prijateljstvu sa Torcidom za novine *Nedjeljna Dalmacija* od 3. ožujka 1993. izjavio je: „Prije, kada smo se spajali i zajedno navijali, uvijek je to bilo isfuravanje na hrvatstvo. Uvijek su to bile reakcije na nemoć ondašnje komunističke vlasti u Hrvatskoj. Kad je Milošević došao na vlast, njušili smo da će biti sranje i normalno je da se nećemo tući s dečkima Hrvatima. Današnje svađe su meni normalne. Ja se previše furam na engleski nogomet i normalno mi je da se svađamo, što ne znači da se opet nećemo miriti. Za mene je normalno da se potučemo, ali u granicama normale, bez letava, noževa, itd.“¹²⁹

Na putu za Beograd na utakmicu Crvene Zvezde i Hajduka, 14. svibnja 1989. godine, Torcida je ušla vlakom kroz Vinkovce. Na putu su u tom gradu zaustavili vlak na nekoliko sati i počinili niz izgređa. Dolaskom u Beograd, 150 pripadnika Torcide odvezeno je u stanicu SUP-a u Voždovcu. Tamo su bili izloženi milicijskome fizičkom i psihičkome maltretiranju te su vrijeđani na nacionalnoj osnovi. O tome u pismu svjedoči Vele: „Kada su nas doveli u milicijsku stanicu u ulicu 29. novembra, sve su uveli u hol stanične zgrade, i tu je počelo ono što me više pogodilo od svakog fizičkog maltretiranja. Kada je jedan momak, nemajući kod sebe osobnu kartu, inspektoru pružio pasoš, ovaj mu je odbrusio: 'Zar vi iz Hrvatske mislite da ste se već odvojili, pa zato nosite pasoš.' Ostali milicionari su psovali, prijetili i dovikivali u stilu: 'Ustaše, zapamtit ćete vi kada ste vređali Slobodana Miloševića. Zatvorit ćemo vas, neće vas ni Bačvar izvući'.“¹³⁰

Dana 9. rujna 1989. godine u Splitu je gostovala Crvena Zvezda. Oko 200 Delija došlo je u Split jutarnjim vlakom, a milicija ih je smjestila u dva autobusa. Na kolodvoru su ih čekali pripadnici Torcide, a Delije su počele provokativno vrijeđati i skandirati. Torcidaši su počeli kamenovati autobus, na što reagira milicija koja kreće prema njima. Iz autobusa gdje su bile Delije moglo se čuti pjesme i skandiranja poput: „Mrzim Hajduk i Torcidu, mrzim tebe Marjane, sad sa sekirom u ruci poklaću sve Splićane“, „Ovo je Srbija“ i „Naše more“.¹³¹ Nakon što su autobusi uspjeli krenuti, jedan je zapeo u velikoj prometnoj gužvi kod Pothodnika. Torcidaši koji su se ondje nalazili ponovno kamenuju autobus, a desetak Delija izlazi iz autobusa i obračunava se sa Splićanima. U tučnjavi je zamjećeno kako je jedan

---

¹²⁸ Isto, 202.

¹²⁹ Isto, 227.

¹³⁰ Isto, 187.

¹³¹ Isto, 176. i 177.

mladić držao nož u ruci, a navijačkome sukobu pridružili su se i neki građani. Napokon, uz upotrebu palica, milicija je uspjela okončati sukob i odvesti Delije na stadion. Nakon utakmice, nekoliko tisuća torcidaša upalo je na teren da bi se ponovno obračunali sa srpskim navijačima, no milicija teškom mukom uspijeva spriječiti sukob.¹³²

U Zagrebu na utakmici između Dinama i Hajduka, 17. rujna 1989. godine, BBB-i i Torcida prije početka utakmice održali su mimohod po atletskoj stazi noseći transparent s porukom „SAMO NAS NEBO RASTAVIT MOŽE“, što je naišlo na odobravanje ostatka publike. Nakon što je obznanjeno da će susret voditi sudac iz Crne Gore, navijači su ga počeli vrijeđati na nacionalnoj osnovi.¹³³ Homogenizacija navijačkih skupina iz Hrvatske, prvenstveno BBB-a i Torcide događala se i izvan stadiona. Na koncertu Priljavog kazališta u Zagrebu 17. listopada 1989. godine okupilo se oko 100 000 mladih ljudi, među kojima je bilo i dosta pripadnika navijačkih skupina. „Na tom koncertu kulminirao je navijački ritual: u sjaju i dimu bengalskih vatri pjevala se generacijska himna *Zadnja ruža hrvatska (Mojoj majci)*, *Heroj ulice* i ostale pjesme, vijorilo trobojnicama i šalovima, plesalo pogo i druge plesove, i slično, sve u slavu slobodne i demokratske Domovine – sna koji su upravo pripadnici navijačkih grupa posebno zdušno godinama pretvarali u javu.“¹³⁴

U Hrvatskoj su se u ljeto 1989. godine počele događati političke promjene te se osnivaju prve političke stranke koje su prema svojem programu bile demokratske i za samostalnost Hrvatske. Paralelno s time mijenjalo se i političko raspoloženje u upravama klubova. Poslije utakmice između Hajduka i ljubljanske Olimpije 4. ožujka 1990. godine, vođe navijača rekle su ostalim torcidašima da ostanu nakon utakmice na stadionu da bi održali sastanak. Na tome je sastanku obznanjeno da je s upravom kluba dogovoreno da se na sljedećoj domaćoj utakmici protiv Dinama, koja se trebala igrati 18. ožujka 1990., ne bacaju pirotehnička sredstva, a zauzvrat će im uprava kluba osigurati unošenje zastava s hrvatskim grbom i pomoći u organiziranju putovanja u Beograd na utakmicu sa Crvenom Zvezdom. Unatoč početnom negodovanju, navijači su podržali taj kompromis, te počeli pjevati: „Mi smo svetom Duji obećanje dali, bacit ćemo suzavac i na Marakani“¹³⁵, aludirajući na suzavac bačen na utakmici protiv Olympique Marseillea 1987. godine.

---

¹³² Isto, 180.

¹³³ Isto, 140. i 170.

¹³⁴ Dražen LALIĆ, *Bad Blue Boys i Torcida*, 51.

¹³⁵ Dražen LALIĆ, *Torcida: pogled iznutra*, 124. i 125.

Prije utakmice između Crvene Zvezde i Hajduka 11. ožujka 1990. kod Mostarske petlje na kolonu pripadnika Torcide bačena je sjekira koja samo srećom nikoga nije pogodila. Iako je kolonu pratila skupina novinara i fotografa beogradskih listova, taj incident nisu uopće spomenuli.¹³⁶ Na toj utakmici navijači Zvezde bacali su kamenje prema Torcidi preko krova stadiona. Sociolog Dražen Lalić zabilježio je i sukob s milicijom gdje je skoro i sam nastradao. Nakon incidenta razgovarao je s inspektorom milicije koji kaže: „Treba i nas razumeti. Jebi ga, nije lako s tim divljacima. Ma sve su to zakuhali političari. Šta recimo Slobi trebaju one glupe izjave? Samo zavađa narode.“¹³⁷

Navijači su se počeli sve više politički angažirati. Na utakmici Hajduka i Dinama u Splitu 18. ožujka 1990. izvješeni su transparenti „HDZ HAJDUK DINAMO ZAJEDNO“ i „TORCIDA ZA HDZ HAJDUK SPLIT“.¹³⁸ Iako su bili simpatizeri Hrvatske demokratske zajednice, nisu prihvatili prijedlog splitskoga HDZ-a da na utakmici bude istaknut unaprijed pripremljeni transparent u znak podrške toj stranci. „Svoje neslaganje oni su obrazložili opredjeljenjem da bi na tribinu gdje se okuplja Torcida trebalo izvjesiti transparente podrške svim strankama s nacionalnom orijentacijom, odnosno onih koje u svom nazivu kao prvu riječ nose 'hrvatska'.“¹³⁹ Vodstvo Torcide nije željelo da ju bilo koja politička stranka instrumentalizira. Na toj utakmici zabilježeno je i prvo veće pojavljivanje većega broja hrvatskih zastava sa šahovnicom, koje su do tad bile zabranjene.¹⁴⁰ U Splitu je 15. travnja 1990. godine održan predizborni skup HDZ-a pred oko 100 000 ljudi. „Nekoliko skupina torcidaša, okupljenih na za to pogodnim mjestima, često je otpočinjalo uzvikivanje slogana inače pjevanih i skandiranih na stadionima, kao što su 'U BOJ ZA NAROD SVOJ', 'O TUĐMANE, DOBIT ĆEMO IZBORE', 'MI HRVATI' i slične, što je masa često prihvaćala.“¹⁴¹ Istoga dana igrala se utakmica između Hajduka i makedonskoga Vardara. Skandiranje sa skupa mogla su se čuti toga dana i na stadionu.¹⁴²

Navijački sukobi i prijetnje potpuno će se radikalizirati u vrijeme prvih slobodnih višestranačkih izbora u Hrvatskoj održanih u travnju i svibnju 1990. godine i neposredno nakon njih. Možemo reći da je tada navijačko rivalstvo preraslo u potpunu nacionalnu netrpeljivost i mržnju. Na utakmici finala kupa Jugoslavije u Beogradu između Crvene Zvezde i Hajduka

---

¹³⁶ Isto, 188.

¹³⁷ Isto, 193.

¹³⁸ Isto, 140.

¹³⁹ Isto, 208.

¹⁴⁰ Isto, 205.

¹⁴¹ Isto, 132.

¹⁴² Isto, 168.

odigranoj 19. svibnja 1990. prisustvovalo je oko 15 000 Delija i 2 000 torcidaša. Za vrijeme intoniranja Jugoslavenske himne „Hej Slaveni“ „Torcida se kolektivno okrenula leđima terenu i zviždala, a zatim počela pjevati himnu Republike Hrvatske, što je izazvalo prosvjede ostale publike.“¹⁴³ Na toj utakmici došlo je do verbalnoga izživljavanja, poglavito od strane Delija:

„Delije: 'Mrzim Torcidu jer ona ima sidu.'

Torcida: 'Vi ste budale.'

Delije: 'Hajde da ludujemo ove noći, hajde da vadimo Torcidi oči, hrvatska krv je kao čokolada, Srbija napada'

Torcida: 'Popravljajte kišobrane.'

Delije: 'Jebat ćemo vam majku.'

Torcida: 'Kako ćete na more?'“¹⁴⁴

Kao što su vodili borbu za slobodno unošenje i isticanje hrvatskih zastava sa šahovnicom na stadionima, torcidaši su se jednako tako borili za povratak staroga Hajdukova grba s hrvatskim obilježjima. Na Narodnome trgu u Splitu u lipnju 1990. organizirali su potpisivanje peticije, a potpisalo ju je 11 313 građana što će biti neoboriv argument za izmjenu grba.¹⁴⁵

Nakon pobjede HDZ-a na višestranačkim izborima sve očitiji postaje raspad Jugoslavije. Zbog toga je JNA razoružala Teritorijalnu obranu (TO) uz objašnjenje da želi „očuvati oružje“. Nakon toga uslijedit će pobuna srpskoga stanovništva. Prvo su u mjestu Srb proglasili Deklaraciju o suverenosti i autonomiji srpskoga naroda u Hrvatskoj, a 17. kolovoza 1990. započinju s „Balvan revolucijom“ gdje su svojim naoružanim stražama blokirali ceste prema Kninu, Benkovcu i Gračacu. Dva dana kasnije Hajduk je gostovao u Ljubljani protiv Olimpije. Od toga vremena zabilježeno je da pripadnici Torcide češće nose noževe, a na poluvremenu utakmice pripadnici policije uočili su ga kako čisti nokte „skakavcem“. Nakon što su ga upitali zašto nosi oružje, odgovorio im je: „Pa di vi momci živite? Zna li vi da ja sutra prolazim kroz Knin? Pa moram se nečim braniti!“, što je izazvalo smijeh navijača, pa i samih policajaca.“¹⁴⁶ Naime, Knin je na „navijačkoj karti“ bio poznat jer je željeznička pruga od Zagreba do Splita prolazila kroz Knin, gdje bi se vlak uvijek morao zadržati oko pola sata.

---

¹⁴³ Isto, 165.

¹⁴⁴ Isto, 159.

¹⁴⁵ Isto, 205.

¹⁴⁶ Isto, 173.

Prilikom utakmica i dolaska gostujućih navijača (BBB) ili odlaska splitskih navijača na gostovanja često je dolazilo do sukoba s lokalnim srpskim stanovništvom, odnosno jakom kninskom podružnicom Delija i s milicijom. Ti su susreti gotovo uvijek bili nacionalno obojeni. „Prilikom navijačkih putovanja policija je u Kninu uvijek jasno pokazivala svoju pristranost štiteći navijače *Zvezde* i *Partizana*, a napadajući i hapseći navijače *Dinama* i *Hajduka*, što je dodatno kod navijača stvaralo sliku potlačenosti i neravnopravnosti hrvatskoga identiteta spram srpskome.“¹⁴⁷ Pogotovo je stoga opasnost prijetila nakon „Balvan revolucije“. O odnosima torcidaša s milicijom govorio je Uše, pripadnik Torcide sredinom 1990. godine: „Milicija ovdje u Splitu – to su uglavnom Srbi, i to iz Knina. Namjerno ili nenamjerno, i inspektori su uglavnom Srbi, dovedeni iz Knina. Ti inspektori ne da te mrze, nego bi te najradije satrali. On mene vodi u stanicu, a tamo slike 'Zvezdinih' igrača. Šta ja s njima imam pričat.“¹⁴⁸

Sukobi na političkoj razini događali su se i u Bosni i Hercegovini. Na utakmici u Mostaru između Veleža i Hajduka 1. rujna 1990. godine došlo je do obračuna na tribinama. Prvo se Torcida sukobila s milicijom koja je intervenirala zbog upaljene baklje, a zatim su navijači Veleža na istoj tribini počeli bacati kamenje na Splićane. Torcida počinje skandirati „Hrvatska“, a domaća publika na stadionu na to odgovara zvižducima i skandira „Jugoslavija“.¹⁴⁹ Incident koji sportska javnost u Jugoslaviji najviše pamti uz onaj prekinute utakmice Dinamo – Crvena Zvezda 13. svibnja 1990. godine bio je na utakmici Hajduk – Partizan 26. rujna 1990. kada je susret prekinut zbog invazije Torcide na teren. Nakon što je Partizan u drugom poluvremenu zabio svoj drugi gol, dio torcidaša ulazi na teren, a zbog brojnosti milicija ih nije ni pokušala spriječiti. Sudci i igrači bježe u svlačionice, a stadionom počinje skandiranje „hrvatska liga“. Nakon što su pojedini igrači Hajduka pokušali smiriti svoje navijače, Torcida im skandira „nemojte izaći“, a zatim pjeva Partizanu „a sad adio“ i „odlazite Cigani“. Na terenu je sve više navijača, te kreću prema južnoj tribini skandirajući „O Hrvatska nezavisna država“ i „u boj za narod svoj“. Srećom da toga dana nije bilo pristalica Partizana na utakmici, jer je sve moglo proći puno gore sa mnogo ozlijeđenih. „Sjeverozapad upućuje novu direktivu: 'SKINITE ZASTAVU'. Pozdravljena pljeskom većega dijela gledališta, grupa navijača skida službenu zastavu SFRJ s jarbola, pale je i tako zapaljenu ponovno dižu na jarbol. Sjever u transu pjeva ('A SAD ADIO'), a pjesmu prihvaća i dio gledalaca na drugim tribinama. Neki navijači idu po atletskoj stazi noseći zastavu

---

¹⁴⁷ Benjamin PERASOVIĆ, *Navijačko pleme – do nacije i natrag*, 64.

¹⁴⁸ Dražen LALIĆ, *Torcida: pogled iznutra*, 170.

¹⁴⁹ Isto, 191.

Republike Hrvatske i veliku fotografiju dr. Franje Tuđmana.“¹⁵⁰ Savezno izvršno vijeće 27. listopada 1990. Raspravljalo je o slučaju paljenja službene zastave „te ocijenilo da je to krivično djelo koje zahtijeva hitnu istragu, kažnjavanje počinitelja i odgovornost službenih organa.“¹⁵¹

Prije utakmice Dinama i Hajduka 13. listopada 1990. godine, skupina torcidaša istaknula je na Trgu bana Jelačića transparent „JAČI I OD BARIKADA – DALEKA OBALA“, nakon što su uspjeli doći u Zagreb zaobišavši prepreke koje su srpski ekstremisti postavili na prometnicama.¹⁵²

Navijači Hajduka svoj su politički angažman znali isticati i korištenjem zastava. Tako se u vrijeme homogenizacije navijačkih skupina, moglo vidjeti zastavu Dinama. U vrijeme rušenja Berlinskoga zida 1989. godine pojavljivale su se zastave Europe, Češke i Slovačke kao simboli osamostaljenja tih zemalja od komunističke vlasti i uvođenja demokracije, a također se isticalo i zastave Njemačke, Albanije te Italije.¹⁵³ Tijekom 1990. i 1991. godine, dolazi do osjetnoga povećanja isticanja hrvatskih zastava. Jedan mlađi pripadnik Torcide izjavio je: „Nosim hrvatsku zastavu da diže živce Srbima. Mrzim Partizana i Zvezdu zato što su to srpski klubovi. A Srbe ne mogu ni vidit.“¹⁵⁴ Kako bi naglasili svoj ekstremizam i isprovocirali javnost i protivničke navijače, svjedoči slučaj isticanja nacističke zastave na utakmici Hajduka i Dinama odigranoj u travnju 1991. godine. Kad je u pitanju verbalni oblik izražavanja među navijačima, možemo vidjeti da je za vrijeme bratimljenja zagrebačkih i splitskih navijača često dolazilo do pjesama i slogana poput: „Hrvatska braćo“, „Hajduk i Dinamo dva su kluba bratska, sa njima se ponosi čitava Hrvatska“.¹⁵⁵ Također su često bile pjevane domoljubne pjesme i skandiranja poput: „Ustani, bane Jelačiću“ i „Mi Hrvati“.¹⁵⁶ Verbalno nasilje bilo je usmjereno protiv navijača srpskih klubova, država i političara. Među uvredama i prijetnjama upućenim protivničkim navijačima mogle su se čuti pjesme i slogani kao: „Mi Hrvati ne pijemo vina, već krvi Srbina iz Knina“, „Srbe na vrbe“ i slično.¹⁵⁷ U vrijeme izbora skandirane su razne parole političarima. Navijači su se najviše stoga obraćali budućem srpskom predsjedniku Slobodanu Miloševiću s parolama poput: „Slobo Srbine, čakija ti ne gine“, „O Suzana, jebeš Partizana, jebeš Zvezdu, jebeš Rada, jebeš Slobodana“.

---

¹⁵⁰ Isto, 179.

¹⁵¹ Isto, 207.

¹⁵² Isto, 141.

¹⁵³ Isto, 143. i 146.

¹⁵⁴ Isto, 145.

¹⁵⁵ Isto, 158. i 159.

¹⁵⁶ Isto, 160.

¹⁵⁷ Isto, 160. i 161.

Slično je bilo i s liderima drugih političkih stranaka u Srbiji koji su imali također agresorsku politiku spram Hrvatske. To su parole „Draškoviću, kurvin sine, nećeš proći preko Drine“ i „Jebo vas Šešelj“ itd.¹⁵⁸ U proljeće 1990. godine Torcida je pjevala „Srpska vojsko, pakuj se i seli Hrvatska se od Srbije dijeli“.¹⁵⁹ Kako bi izrazila svoj stav i otpor prema velikosrpskoj politici i društveno-političkim događajima prije rušenja SFRJ, Torcida je skandirala poglavniku Nezavisne Države Hrvatske Anti Paveliću, te fašističkom vođi Benitu Mussoliniju.¹⁶⁰ Također se pjevalo hrvatskome političaru iz razdoblja Kraljevine Jugoslavije, Stjepanu Radiću, a političari novoga doba, koji su zbog svojega protivljenja velikosrpskoj politici dobili podršku navijača, bili su dr. Stipe Šušvar, Azem Vllasi te pred prve slobodne višestranačke izbore u Hrvatskoj, dr. Franjo Tuđman.¹⁶¹ Nakon što je HDZ na izborima 1990. godine pobjedio, smanjuje se podrška dr. Franji Tuđmanu, a simpatije navijača osvaja Šime Đodan koji je bio dio ekstremnije struje unutar vladajuće stranke.¹⁶² Pjevanja i skandiranja državama najviše su se ticala Srbije, kao npr. „Kiša pada, Srbija propada, vjetar piri, Hrvatska se širi.“ „Kada bi Torcida to pjevala na utakmici u Beogradu, publika na stadionu reagirala je zviždanjem, a Delije ili Grobari uvredama na račun Hrvatske i prijateljima.“¹⁶³ Tijekom 1989. i 1990. navijači su davali podršku Kosovu, skandirajući „Kosovo Republika“.¹⁶⁴ Skandiranjima se veličalo i ideologije prošlih vremena poput „Grande fascista di Spalato“ i uzvikivanja nacističkoga pozdrava „Sieg heil“. Podršku navijača dobila je i ustaška ideologija, primjerice s pjesmama: „Boj se bije, ustaški se barjak vije, za slobodu i za dom, Hrvatski dom“ i „Tko to kaže, jebo li ga ćaća, da se Crna legija ne vraća“.¹⁶⁵

Kao što je spomenuto, pripadnici Torcide bili su prisutni na predizbornim političkim skupovima, posebno HDZ-a koji se tada istaknuo kao najpovoljniji izbor za navijačku populaciju zbog svojega programa o samostalnosti Hrvatske. Dražen Lalić proveo je anketu među 108 pripadnika jezgre Torcide u ožujku 1991. godine. „Na anketno pitanje: 'Za koju bi stranku glasovao da se sutra održavaju izbori?' – nešto više od polovice ispitanih članova jezgre Torcide odgovorilo je da bi se odlučilo za HDZ. Od ostalih stranaka među najaktivnijim torcidašima bile su popularne one s radikalnom desnom političkom orijentacijom: za HSP bi glasovalo 6,5%, za Hrvatski državotvorni pokret 4,6%, za HDS

---

¹⁵⁸ Isto, 162.

¹⁵⁹ Isto, 222.

¹⁶⁰ Isto, 162.

¹⁶¹ Isto, 163. i 164.

¹⁶² Isto, 164.

¹⁶³ Isto, 165.

¹⁶⁴ Isto

¹⁶⁵ Isto, 166.

3,7%, a petorica anketiranih navijača se izjasnilo za stanovitu „Ustašku stranku“. Nadalje, HNS i HSLS dobile su 3,7% i 2,8%, za Dalmatinsku akciju 3,7%, a samo jedan anketirani bio bi za ljevicu, i to za SDP.¹⁶⁶ Torcidaši su svoj antikomunistički stav pokazali i na skupu SKH-SDP održanoga na Rivi u povodu Dana oslobođenja Splita, 27. listopada 1990. godine. Na tome skupu prisustvovalo je 20 000 ljudi, a pripadnici Torcide ometali su skup skandirajući „lupeži“, „crvena bando“ i slično, pjevali ustaške pjesme, zviždali itd. Policija je uspjela spriječiti da ne dođe do sukoba između Torcide i simpatizera SKH-SDP. „Predsjednik stranke Ivica Račan rezignirano se zapitao: 'Kakva je to demokracija kada ne mogu doći do Splita (mislio je na barikade oko Knina, op. a.), a u Splitu mi ne daju govoriti'.¹⁶⁷ Politički angažman Torcide bio je prisutan u prošleme režimu, ne samo ispisivanjem nepoćudnih antirežimskih grafita i izvikujući parole, već i postavljanjem eksplozivnih sredstava pod partizanska spomen-obilježja. Kako navodi sociolog Dražen Lalić, to su mu potvrdila dvojica starija člana Torcide. Tek nakon tog priznanja jasno mu je bilo zbog čega su neki torcidaši s podsmijehom reagirali nakon izjave političara Ante Jurjevića Bajce koji je u televizijskoj emisiji *Spektar* nakon incidenta na utakmici između Hajduka i Partizana u studenom 1989. godine izjavio: „Oni koji danas bacaju petarde, sutra će bacati bombe.“¹⁶⁸ Torcida je među splitskom mladeži imala veliki utjecaj, veći nego političke stranke i druge subkulture. Mnogi pripadnici Torcide smatraju da su od svoga osnutka do danas odigrali važnu političku ulogu. Jedan od viđenijih pripadnika jezgre torcide, zvani Jela, u razgovoru u svibnju 1991. sa sociologom Lalićom ustvrdio je da je „Torcida u cjelini više učinila za Hrvatsku nego sve stranke zajedno“¹⁶⁹

4.4. Torcida u Domovinskom ratu

Pripadnici Torcide, kao i drugih navijačkih skupina u obranu Hrvatske uključili su se od samoga početka rata. Često su s bojišta odlazili na utakmice svojega kluba, pa bi se ponovno vraćali na front.¹⁷⁰ Na tribinama su se s vremenom sve češće mogli vidjeti transparenti kao što su „TORCIDA – HV SAMOBOR“ ili „TORCIDA IV. BRIGADA“.¹⁷¹ Na prvoj liniji fronte bili su gotovo svi navijači iz vodstva i jezgre Torcide. Jedan od njih, zvani Šogun koji je bio angažiran u jednoj elitnoj jedinici Hrvatske vojske i zaslužio visoki vojni čin rekao je: „I na fronti bi nas torcidaše zanimalo kako Hajduk igra. Dešavalo se da nas

---

¹⁶⁶ Isto, 206.

¹⁶⁷ Isto, 207.

¹⁶⁸ Isto, 211.

¹⁶⁹ Isto, 210.

¹⁷⁰ Isto, 233.

¹⁷¹ Dražen LALIĆ, *Torcida: pogled iznutra*, 52.

desetak nediljom, za vrime same akcije, dok padaju granate oko nas, ne bi izdržali pa bi, iz zaklona, motorolom pitali zapovjedništvo kakav je rezultat utakmice koja se upravo tada igrala. A kad bi čuli da Hajduk vodi, nekako lakše bi išli naprid.“¹⁷²

Današnji simbol Torcide lik je navijača duge crne kose, sa crveno-plavom maramom vezanom preko lica. Lik je to Žana Ojdanića koji je među važnijim članovima grupe od 1987. godine, odnosno vremena kada je Hajduk izbačen iz europskih natjecanja nakon incidenata na utakmici protiv Marseillea. Prisustvuje svim utakmicama Hajduka do 1990. godine kada odlazi na služenje vojnoga roka u Ljubljanu. „U ljeto 1991. bježi iz JNA preko minskih polja i prijavljuje se dragovoljno u postrojbe IV. brigade s kojom prolazi gotovo sva ratišta u Dalmaciji. Razočaran nepotizmom u HV-u, nakon dvije godine ratovanja, odlučuje napustiti postrojbu.“¹⁷³

Dok su stariji pripadnici Torcide bili na frontu, na tribini su za Hajduk navijale mlađe generacije. Hajduk je u sezoni 1994/95. sudjelovao u Ligi prvaka u skupini sa Steauom iz Bukurešta, Anderlechtom iz Bruxella i Benficom iz Lisabona. Upravo je sa navijačima potonjeg kluba Torcida razvila prijateljstvo koje se ne može vidjeti često u toj subkulturi. „Na prvu utakmicu Hajduk – Benfica u Split je došao jedan kombi navijača Benfice – tada relativno nove grupe zvane No Name Boys. Iz poštovanja prema putu koji su prevalili te dolasku u ratnu zemlju, nitko ih nije dirao nego su prilično dobro dočekani u Splitu. Na povratku su imali prometnu nesreću u kojoj su poginula 3 pripadnika NNB – Rita, Gulit i Tino. Kako bi im odali počast pripadnici Torcide su krenuli istim putem kombijem na uzvratnu utakmicu. Trojica pripadnika Torcide prije utakmice na Luzu prošla su preko cijelog terena do tribine s navijačima Benfice s vijencem za njihove poginule pripadnike, što je čitavi stadion dočekao sa oduševljenjem, pljeskom i suzama. Na toj utakmici No Name Boysi dižu veliki transparent 'Freedom for Croatia' (Hrvatska je još uvijek bila u ratu), što je bio i konačni pečat na početak prvog inozemnog prijateljstva Torcide s drugom navijačkom skupinom.“¹⁷⁴

Unatoč ratnim okolnostima, BBB-i i Torcida ušli su u sukob s predsjednikom Republike Hrvatske dr. Franjom Tuđmanom, nakon što je 1993. godine promijenio Dinamovo

---

¹⁷² Isto, 235.

¹⁷³ Tomislav GABELIĆ, *Legenda Torcide otkriva kako je nastalo kultno lice sa zidića*, 24sata, objavljeno 2.4.2016., <https://www.24sata.hr/sport/legenda-torcide-otkriva-kako-je-nastalo-kultno-lice-sa-zidica-467883> (27.8.2017.)

¹⁷⁴ *Razdoblje Domovinskog rata*, službena stranica KN Torcida, objavljeno: 3.3.2016., <http://www.torcida.hr/povijesna-cinjenica/razdoblje-domovinskog-rata/> (27.8.2017.)

ime u Croatiu. Torcida i *Društvo prijatelja Hajduka* obratili su se prosvjednim pismom pitajući upravu zagrebačkoga kluba: „Da li ste ovom odlukom željeli da se svi ostali navijači, na čelu s 'Torcidom', osjećaju manjim Hrvatima od Vas.“¹⁷⁵ Na prvoj utakmici finala Kupa Hrvatske 19. svibnja 1993. u Splitu između Hajduka i Croatie, predsjednik Franjo Tuđman kasnio je petnaestak minuta, a dočekan je zvižducima i pogrđnim Torcidinim skandiranjima. Nakon toga reakcije medija bile su negativne prema takvome ponašanju, te su Torcidu prozvali da je takvo ponašanje protuhrvatsko. Na to, jedan je od članova vodstva Torcide Draženu Laliću je rekao: „Ovo je baš smišno – sad ispada ka da smo mi u ono vreme bili na srpskim barikadama i borili se protiv Hrvatske, a oni koji su onda ka članovi Partije šutili i gledali svoju guzicu bili najveći Hrvati.“¹⁷⁶

Nakon oslobodilačke akcije „Maslenica“ Hrvatske vojske, na mitingu podrške tzv. Srpskoj krajini održanom 25. veljače 1993. u Beogradu pojavio se transparent „ZA SVE JE KRIVA TORCIDA, ONI SU OVO POČELI“.¹⁷⁷ Nema sumnje da je Torcida dala veliki obol u poticanju hrvatske nacionalne svijesti i sudjelovanjem u Domovinskome ratu. Svojim poginulim pripadnicima na Dan državnosti 30. svibnja 1993., kada se igrala prvenstvena utakmica između Hajduka i Croatije, podigla je spomen-ploču na sjeveru stadiona u Poljudu. Do 3. ožujka 1993. godine, poginulo je 27 pripadnika Torcide.¹⁷⁸

---

¹⁷⁵ Dražen LALIĆ, *Torcida: pogled iznutra*, 228.

¹⁷⁶ Isto, 229.

¹⁷⁷ Isto, 236.

¹⁷⁸ Isto, 235.

5. Ostale navijačke skupine u Hrvatskoj

5.1. Kohorta

Nogometni klub Osijek osnovan je 27. veljače 1947. godine, spajanjem fiskulturnih društava Slavonija i Bratstvo, pod novim imenom Proleter. Izborio je plasman u Prvu ligu Jugoslavije 1953. godine, a nakon tri godine ponovno se vraća u drugu ligu. Na novi stadion, današnji Gradski vrt seli 1958. godine. Od 1967. Proleter mijenja ime u Osijek, koje će zadržati do danas. Prvi naslov prvaka „2. Lige sjever“ osvojili su 1970., no u kvalifikacijama za prvu ligu ispadaju od banjalučkoga Borca. NK Osijek može se u svojoj povijesti pohvaliti gostovanjem u Zagrebu 1973. protiv istoimena kluba, kada je na maksimirskom stadionu srušen rekord i prodano 64 128 ulaznica, a iz Osijeka je došlo više od 20 000 navijača. U prvu ligu Jugoslavije Osijek se vraća 1977. godine gdje će ostati sve do Domovinskog rata, izuzev sezone 1979/80. Osijek nije bio odviše jak klub, te je većinom završavao na donjoj polovici ljestvice. Prvu sezonu u samostalnoj Hrvatskoj, NK Osijek je morao igrati u Đakovu, Donjem Miholjcu i Kutjevu zbog ratnih okolnosti na istoku Slavonije, a u sezoni 1992/93. vraćaju se na Gradski vrt.¹⁷⁹

Iako NK Osijek nije bio posebno jak klub, imao je svoje navijače koji su ga redovno pratili. Od 1972. do 1978. godine navijači Osijeka nazivaju se „Šokci“, a 1986. godine uzimaju naziv „Osijek Torcida“ po uzoru na navijačku skupinu iz Splita. U razdoblju od 1979. do 1986. godine, navijači su klub prestali pratiti nakon blamaže na utakmici između Osijeka i Crvene Zvezde 6. svibnja 1979. kada je osječko klupsko rukovodstvo (koje je bilo preslika gradske politike, odnosno velikosrpsko) prisililo igrače da naprave penal kako bi Zvezda mogla izjednačiti rezultat, iako je regularno vrijeme utakmice već isteklo.¹⁸⁰ Tada je došlo do smjene generacija, stariji navijači prestali su pratiti Osijek, a dolaze mlađe generacije. Pod današnjim imenom Kohorta djeluju od 1988. godine. Ime su izabrali od latinske riječi „cohoros“ koja je bila pješadijska taktička jedinica, odnosno deseti dio legije Rimske vojske, a brojila je od 400 do 600 ljudi.¹⁸¹

Kohortina najzanimljivija gostovanja bila su protiv srpskih klubova u gradovima poput Beograda, Subotice, Novog Sada itd. Iz jednoga novinskog članka, iz doba kada se još grupa zvala Torcida Osijek, može se saznati da su Osječani imali problema s milicijom. Na utakmici

---

¹⁷⁹ *Bijelo-plavi kroz povijest*, službena stranica NK Osijek, <http://nk-osijek.hr/klub/povijest/bijelo-plavi-kroz-povijest/> (27.8.2017.)

¹⁸⁰ *Povijest Kohorte*, službena stranica Kohorte, <http://www.kohorta.net/kohorta/povijest.html> (27.8.2017.)

¹⁸¹ Isto

između Osijeka i Sarajeva stotinjak navijača pjevalo je pjesmu „Marjane, Marjane“, a nakon što su organi reda pokušali identificirati jednoga od navijača, on je drsko odgovarao i nije želio dati svoje osobne podatke. Nakon toga došlo je do privođenja dotičnoga navijača, na što ostatak grupe reagira kretanjem prema milicijskom vozilu. Još su petorica uhićena, a ostali su se vratili na tribinu.¹⁸² U sezoni 1989/90. u vrijeme političkih nemira i promjena u SFRJ, na utakmici Olimpije iz Ljubljane i Osijeka odigrane 25. veljače 1990.¹⁸³, u jednom novinskom članku može se vidjeti da je utakmici prisustvovala Kohorta, koja je još u gradu započela s parolama i prijetnjama Slobodanu Miloševiću, a s time je nastavila za vrijeme i nakon utakmice.¹⁸⁴ Osijekovi navijači spominju svoje susrete s Delijama, pa tako u članku „Što kažu“ devetnaestogodišnji navijač Dino izjavio je: „Prije godinu dana smo ovdje oteli i pojeli Zvezdin šal. Poslije smo uhvatili trojicu i poigrali se malo s njima. Nismo imali tablu za šah, pa smo ih slomili. Puno pozdravljam Delije.“¹⁸⁵ U sljedećemu novinskom članku sedamnaestogodišnji navijač Beco kaže: „Oteo sam ovdje Partizanovu zastavu pa smo je lijepo zapalili. (...) Nikoga mi ne tučemo bez razloga. Eto npr. petnaest Čelikovih navijača nismo ni pipnuli. Ali zvezdaši i partizanovci bi dobili batina bez obzira da li vređaju ili ne.“¹⁸⁶

Prije utakmice Osijek – Crvena Zvezda odigrane 22. studenoga 1990.¹⁸⁷ došlo je do sitnih ekscesa u gradu između domaćih i gostujućih navijača. Na utakmici tijekom prvoga poluvremena moglo se čuti uvreda na račun Beograđana, a autor članka ističe kako se huligani na stadion dolaze izivljavati, a skrivaju se iza hrvatske himne „Lijepe naše“.¹⁸⁸ U drugome poluvremenu došlo je do prekida utakmice na 18 minuta. Kohorta je počela s korištenjem vatrometa, petardi, dimnih zavjesa i sličnih pirotehničkih sredstava, na što je intervenirala osječka milicija i ispraznila tribinu. Navijači su izvan stadiona na njih počeli bacati kamenje i boce te se fizički sukobili. Epilog nereda bio je 5 ozlijeđenih milicajaca i 3 oštećena službena vozila, a dvadesetak navijača u dobi od 13 do 19 godina je privedeno.

U razgovoru dvojice navijača u dokumentarnome filmu „Kohorta Osijek – 20 godina ponosa“, jedan od njih za utakmicu protiv Crvene Zvezde rekao je: „Spomenit ću samo

---

¹⁸² Povod: „Marjane, Marjane“,

http://www.kohorta.net/web_images/novine/novo/povod_marjanemarjane.jpg (27.8.2017.)

¹⁸³ Rezultati utakmica Jugoslavenskog prvenstva 1989./1990., <http://www.exyufudbal.in.rs/statistika/prva-liga/17-prva-liga-sfrj/115#konacnatabela> (27.8.2017.)

¹⁸⁴ Čiji su to navijači?, http://www.kohorta.net/web_images/novine/novo/cijisutonavijaci.jpg (27.8.2017.)

¹⁸⁵ Što kažu, http://www.kohorta.net/web_images/novine/novo/izjave_navijaca.jpg (27.8.2017.)

¹⁸⁶ Što kažu 2, http://www.kohorta.net/web_images/novine/novo/izjave_navijaca1.jpg (27.8.2017.)

¹⁸⁷ Rezultati utakmica Jugoslavenskog prvenstva 1990./1991., <http://www.exyufudbal.in.rs/statistika/prva-liga/17-prva-liga-sfrj/114#konacnatabela> (27.8.2017.)

¹⁸⁸ Dragutin KERŽE, *Orgije*, Retrovizor, http://www.kohorta.net/web_images/novine/novo/orgije.jpg (27.8.2017.)

utakmicu u Beogradu, 88' godine, zadnje kolo Zvijezda ima proslavu prvaka, nas 33 iz Osijeka dolazimo tamo, pun stadion oko 80 (i nešt) tisuća ljudi, i ceo stadion viče 'Ustaše, ustaše'. Krv da ti se sledi u žilama, a mi 'ladno ono ispaljujemo rakete po tribini...'¹⁸⁹

Osiječani su od početka Domovinskog rata stali u obranu Slavonije i Hrvatske. „Naime, skupina najvjernijih navijača Osijeka, okupljenih pod nazivom 'Kohorta' u prvim je obrambenim redovima, tamo gdje mnogi naši sugrađani nisu htjeli ni proviriti, ocijenivši da je, ipak, bolje u Zagrebu ili u mirnoj Istri. A 'huligani', kako su im, ne sumnjamo, upravo baš ti bjegunci 'tepali', sad brane i njihove domove.“¹⁹⁰ Jedan od navijača u filmu je rekao: „1991. godine odlazimo u Domovinski rat, iz kojeg se nažalost nećemo svi vratiti...iz tog vremena nastaje zid, koji je danas simbol Domovinskog rata, simbol stradanja i simbol našeg junačkog rada 'Osijek - nepokoreni grad!', kojeg je također napravio naš prijatelj Sule, koji je bio član naše navijačke skupine, i kojeg isto tako nažalost nema.“¹⁹¹ Poginulim pripadnicima Kohorte podignuta je spomen-ploča 1999. godine.

5.2. Armada

Nogometni klub Rijeka osnovan je 2. rujna 1926. godine pod nazivom Unione Sportiva Fiumana. U lipnju 1945. godine klub je dekretom jugoslavenske vlasti ugašen, a 1946. osniva se NK Kvarner. Klub će se preimenovati u NK Rijeka 3. lipnja 1945. godine. U sezoni 1957/58. ušao je u prvu ligu Jugoslavije, a potom 1970. ispao u drugu ligu. Ponovni povratak u prvoligaško društvo bio je 1973. godine i od tada više nije ispadao. Rijeka nije bila posebno velik i uspješan klub. Osvojila je dvaput Kup maršala Tita 1978. i 1979. godine, Balkanski kup 1978. te je do finala Jugoslavenskoga kupa došla 1987. Na europskoj nogometnoj sceni pojavila se 1962. godine u tadašnjem Intertoto Kupu protiv njemačkoga Rot Weiss Oberhausena. U četvrtfinalu Kupa pobjednika kupova 1980. ispala je protiv talijanskoga Juventusa, a 1984. godine u drugome kolu Kupa UEFA-e porazila je na Kantridi Real Madrid 3:1.¹⁹²

Iako je na prijelazu iz sedamdesetih u osamdesete godine Rijeka postizala dobre rezultate i imala veliki broj gledatelja na utakmicama, organiziranoga navijanja nije bilo sve do 1987. godine. Tek te godine na polufinale kupa Jugoslavije u Titograd protiv Budućnosti odlazi tridesetak mladića na gostovanje i ističe transparent s imenom „Armada“ što je naziv

¹⁸⁹ *Kohorta Osijek – 20 godina ponosa*, dokumentarni film, produkcija: Kohorta, Osijek, 2008. (26:26-26:50) <https://www.youtube.com/watch?v=5XyGWkFW0g0> (27.8.2017.)

¹⁹⁰ „Kohortino“ pravo lice, http://www.kohorta.net/web_images/novine/novo1/odlazakurat.jpg (27.8.2017.)

¹⁹¹ *Kohorta Osijek – 20 godina ponosa*, dokumentarni film, (36:53-37:20)

¹⁹² *Povijest*, službena stranica NK Rijeke, <http://www.nk-rijeka.hr/hnk-rijeka/povijest/> (27.8.2017.)

za slavnu španjolsku flotu iz novovjekovnoga razdoblja. Armada odlazi i na finale kupa u Beograd 9. svibnja 1987. protiv Hajduka. Za Beograd je organiziran „bijeli vlak“ s 4 000 navijača, a dolazi i do prvoga sukoba s domaćim navijačima (Grobarima i Delijama). U sezoni 1989./90. kao i druge skupine suočavaju se s političkim događajima u Jugoslaviji. Na utakmicama se pojavljuju hrvatske zastave sa šahovnicama, vunene kape crven-bijeli-plavi i šalovi *Armada HDZ*. Na domaćim utakmicama protiv Crvene Zvezde i Partizana, po gradu je često dolazilo do sukoba sa protivničkim navijačima. Na jednoj utakmici protiv Crvene Zvezde u Beogradu 32 navijača Rijeke nisu ni došla na utakmicu zbog tučnjava koje su izazivali po gradu. U novinama su bili prozivani zbog nacionalnih ispada i šaranja grafitu „Croatia Armada“. Na jednu utakmicu u Beograd protiv Crvene Zvezde odlaze sa šalovima *Armada HDZ* koje im je oduzela milicija odmah nakon što su došli. Navijači Rijeke često su išli u Zagreb, Osijek i Ljubljanu gdje bi s domaćim navijačima napadali Grobare i Delije. Jedan od vođa Grobara, zvani Ćume o Armadi je rekao: „Riječka Armada, to su isto veliki nacionalisti, vode ih tamo neki Hrvati i muslimani. Muslimani tamo prednjače. Napadaju sve... Ovde kad dođu oni su zaštićeni kao koale, kao životinje... A mi tamo ne. Ovaj, konkretno na 1:1, prošle godine (1989. op. a.) u Rijeci, bilo je nas 15... Veruj da je to bilo ko 'Ratnici podzemlja' (film, op. a.), bitka na život i smrt... Kad smo onda ostali živi, mislim živećemo...“¹⁹³ Posljednje gostovanje Crvene Zvezde na Kantridi bilo je 29. rujna 1990. godine. Zbog događaja na utakmici Hajduk – Partizan kada je provaljeno u teren i zapaljena zastava SFRJ, milicija je pretpotavljala da bi se nešto slično moglo dogoditi i u Rijeci. Nakon što je Armada pobacala u teren pedesetak baklji, pokušava provaliti na istočnu tribinu stadiona kako bi došla do Delija. U tome ih je spriječila milicija, a Riječani bacaju kamenje prema gostujućim navijačima, koji spas nalaze bijegom na teren. Na utakmici s Olimpijom na Kantridi uoči prvih višestranačkih izbora u Hrvatskoj, Armada je napravila koreografiju povijesnoga hrvatskoga grba načinjenoga od 25 kartona metar puta metar. Rijeka je posljednje kolo prvenstva Jugoslavije 1991. godine igrala protiv Partizana. Bila je to utakmica koja je odlučivala hoće li Rijeka ispasti ili ostati u ligi. Iako se znalo da ta liga neće opstati, morala se obraniti hrvatska čast. Armada je putem novina najavila prekid utakmice ukoliko Rijeka ne pobjedi. Već u prvome poluvremenu Rijeka je vodila 3-0, a Armada na kraju utakmice igrače Partizana ispraća pjesmom „A sad, adio“.¹⁹⁴

---

¹⁹³ Milan MIJAILOVIĆ, *Umesto top liste*, TV Beograd, Beograd, svibanj 1990., (00:49:22 - 00:49:45), https://www.youtube.com/watch?v=x5anAvn_vws (27.8.2017.)

¹⁹⁴ *Povijest Armade: Prvih deset godina*, službena stranica Armade, <http://www.armada-rijeka.hr/site/povijest/> (27.8.2017.)

5.3. Tornado

Navijačka grupa Tornado osnovana je 1965. godine i druga je najstarija navijačka skupina na ovim prostorima. Za razliku od nogometnih navijača, ta skupina bodri košarkaški klub Zadar. U vrijeme kada je grupa osnovana, pobjede Zadra nisu imale samo sportski karakter, već su to bile pobjede nad tadašnjim režimom koji je zanemarivao grad Zadar, dajući mu epitet ustaštva. Nacionalizam je među navijačima Zadra bio prisutan, što zbog političkih, što zbog sportskih razloga. Naime, nerijetko su u zadarskoj dvorani Jazine Zadranici morali igrati utakmice u Božićno vrijeme i na sam Badnjak, jer je komunistički režim zanemarivao vjerske običaje. Navijači Zadra na to su odgovorili tako da su ukrašavali dvoranu sa svijećama, pjevali vjerske i hrvatske domoljubne pjesme. Mnogo navijača zbog toga je nastradalo od režima. Navijačka grupa Tornado odlazila je i na gostujuće utakmice, do 1972. kada je došlo do tučnjave s milicijom, a zadarskim navijačima zabranjena su gostovanja. Klub je od 1974. do 1976. godine osvajao titule prvaka Jugoslavije, a 1986. uzeo je naslov Ciboni koja je tad bila favorit. „Na prvoj utakmici doigravanja, više od 1000 pripadnika Tornado nekoliko je puta izbacivano iz dvorane od strane rigorozne milicije, a na pjevanje 'Marjane, Marjane' i 'Zadar je najbolji, Zadar je slavan' zagrebačka publika im je odgovarala sa 'Nemate kulturu'.“¹⁹⁵ Navijači Zadra također su bili u sukobu s protivničkim navijačima, posebno onim iz Srbije. Zabilježena je velika tučnjava s Delijama i milicijom u Kninu 1989. godine. Tornado je počeo pratiti i Nogometni klub Zadar nakon što je ušao u jugoslavensku drugu ligu 1986. godine. Navijači Zadra prolazili su na svojim gostovanjima torture milicije u Benkovcu i Kninu. Početkom Domovinskog rata pridružuju se obrani Hrvatske, a grad Zadar 1992. godine proživljava ratna razaranja. Iste godine navijači su krenuli na jedno gostovanje u Zagreb, a putom su bili praćeni kišom granata. „Autobus s igračima Zadra izravno je raketiran, a poslije je 'za dlaku' izmakao protutenkovskoj mini.“¹⁹⁶ Na domaćim utakmicama, svi srpski igrači bili su burno dočekivani u atmosferi nacionalnog naboja. Na 65. obljetnici košarke u Hrvatskoj i 30. rođendana Tornado, na utakmici Zadar – Hrvatska 9. listopada 1995. godine, postavljena je spomen-ploča pripadnicima Tornado poginulim u Domovinskom ratu u dvorani Jazine.¹⁹⁷

---

¹⁹⁵ Povijest navijačke grupe Tornado, službena stranica grupe Tornado, http://tornado-zadar.hr/web/index.php?option=com_content&task=view&id=12&Itemid=28 (27.8.2017.)

¹⁹⁶ Isto

¹⁹⁷ Isto

5.4. Ultras Vinkovci

Vinkovački Ultrasi osnovani su 1982. godine kada je Cibalia ušla u prvu ligu Jugoslavije. Među njima i u samome gradu bilo je puno BBB-a i Torcide. Vinkovci su za srpske navijače bili ono što je Knin bio za hrvatske.¹⁹⁸ Tu je bilo sjecište željezničkih pruga koje su vodile prema Zagrebu, Beogradu ili Bosni i Hercegovini. Zbog toga su se vlakovi znali zadržavati više vremena, pa bi nerijetko dolazilo do tučnjava.¹⁹⁹

---

¹⁹⁸ Dražen LALIĆ, *Torcida: pogled iznutra*, 187.

¹⁹⁹ Nenad ZORIĆ, *Dosije navijači: 40 godina bodrenja u Srbiji*; epizoda 2/5: Od Vardara pa do Triglava, TV Beograd, Beograd, 2007., <https://www.youtube.com/watch?v=jt6NeB6bXZc> (00:43:25 - 00:46:00); (28.8.2017.)

6. Srpske navijačke skupine (Delije i Grobari)

Brojnošću među najvećim skupinama u Srbiji su Grobari, navijači Partizana, i Delije, navijači Crvene Zvezde. Ti su klubovi zbog svoje sportske jačine, ali i političke pomoći komunističkoga režima stekli veliki broj publike na svojim utakmicama. Partizan je smatran vojnim klubom te i danas igra na stadionu koji se do nedavno zvao Stadion JNA. Crvena Zvezda smatrana je srpskim klubom, stoga ne treba čuditi što će najviše incidenata i ekscesa dolaziti između njih i hrvatskih klubova.

Grobari su nastali iz manjih grupa poput Grave Diggers, Commando i drugih.²⁰⁰ U vrijeme političkih promjena u SFRJ združivali bi se s Delijama u sukobima s hrvatskim navijačima. Jedan od vođa Grobara, Ćume, na pitanje novinara „Jesu li Grobari Srbi ili Jugoslaveni?“ odgovara tako da počinje nabrajati pripadnike skupine i iz kojih krajeva Jugoslavije dolaze, čime želi reći da su Jugoslaveni.²⁰¹

Delije su nastale iz skupina Zulu Warrirors, Red Devils, Ultras i drugih.²⁰² Osamdesetih godina radikalna velikosrpska politika iskazivala je netrpeljivost prema albanskom stanovništvu zbog čega je Kosovo bilo jedno od ključnih pitanja koje je dovelo do krize u zemlji. „Tako je nakon utakmice Crvena zvezda – Beograd 13. kolovoza 1986. veća skupina navijača napadala na beogradskim ulicama građane albanske nacionalnosti i uništavala njihovu imovinu.“²⁰³ U to vrijeme rasla je netrpeljivost i prema Hrvatima. Često su na utakmicama protiv srpskih klubova pjevane pjesme „Marš na Drinu“, skandiranja „Ovo je Srbija“ i slično.²⁰⁴ Nakon jednoga skandiranja Torcide, „Mi Hrvati“, Delije im odgovaraju: „Što se nama žalite.“²⁰⁵ U proljeće 1990. godine zbog političke situacije, istupi navijača postaju sve agresivniji i radikalniji. Na utakmici između Crvene Zveze i Hajduka 11. ožujka 1990. Delije su od kartona napravile koreografiju u bojama srpske zastave i pjevali „Ja te volim Srbijo“. Prije te utakmice na pitanje novinarkе „Koga mrziš?“, mladi pripadnik Delija odgovara Hajduk, zato što su Hrvati.²⁰⁶ Na nikad odigranoj utakmici između Dinama i Crvene Zvezde 13. svibnja 1990., pripadnici Delija pjevali su četničke pjesme poput „Od Topole pa do Ravne Gore, sve su straže đenerala Draže (četnički vojvoda u Drugome svjetskom ratu

---

²⁰⁰ Dražen LALIĆ, *Torcida: pogled iznutra*, 94.

²⁰¹ Milan MIJAILOVIĆ, *Umesto top liste*, https://www.youtube.com/watch?v=x5anAvn_vws (00:50:24 - 00:50:38), (28.8.2017.)

²⁰² Dražen LALIĆ, *Torcida: pogled iznutra*, 94.

²⁰³ Isto, 99.

²⁰⁴ Isto, 160.

²⁰⁵ Isto, 161.

²⁰⁶ Milan MIJAILOVIĆ, *Umesto top liste* (0:37:03 - 00:37:07), (28.8.2017.)

Draža Mihailović, op. a.)“ i „Druže Tito, druže Tito, tebe Srbi lažu, oni vole, oni vole đenerala Dražu“.²⁰⁷ Kakvo je mišljenje vladalo među Delijama u vrijeme izbora u Hrvatskoj, moglo se čuti nakon što je novinar emisije *Umesto top liste* prije utakmice na stadionu pitao jednog od vođa Delija, Gorana Pecića zvanog Peca Panker, „Što radi ovdje?“ On mu je odgovorio: „Došao da gledam utakmicu... - samo to? - Pa dobro, i ono malo nacionalistički ispadi i tako to razumeš, za Dražu, za vojvodu Vuka (op.a. Vuk Karadžić) i tako... - Oni su za Tuđmana... - Ma jebo ih Tuđman bre, kakav bre Tuđman... Hrvatska bre nikad nije imala svoju državu, neće imati ni sada bre..“²⁰⁸

Delije su svoj politički stav izrazile i na utakmici finala kupa Jugoslavije 19. svibnja 1990. između Crvene Zvezde i Hajduka. Tamo su se mogle čuti pjesme poput „Večeras je naše veće, večeras se Tuđman peče, nek se peče i opeče, ko ga jebe nije imo sreće“ i skandiranja kao „Umro Tuđman“.²⁰⁹ Na navijačke skupine u Srbiji pokušala je utjecati politika, jer su se u prosincu 1990. održavali parlamentarni izbori. U rujnu je četnički vojvoda Vojislav Šešelj sa svojim pristalicama pokušao ući na stadion da bi na sjevernoj tribini istaknuli četničke simbole, no ulaz su im zabranile Delije.²¹⁰ Na srpskim „mitinzima istine“ mogla se čuti podrška Delija primjerice pjesmom „Zvezda, Zvezda to je srpski tim, Slobodan Milošević ponosi se njim“, prema tvrdnjama dugogodišnjeg sportskog novinara Zorana Pavića.²¹¹ Bivši vođa Delija, Saša Pavlović zvani „Crvko“ kaže: „Odlazili smo u Pazovu, družili se sa Vukom Draškovićem, ništa to nije bilo sporno... kontakti sa Šešeljom, naši prijatelji su bili u obezbeđenju oko njega i sve to, ali to su bile dečačke stvari, usto rečeno, opet neko malo dokazivanje...“²¹²

Međutim, najbitnije i najpoznatije ime koje se veže uz Delije jest Željko Ražnatović Arkan. Od sredine 1990. godine u medijima ga se spominje kao vođu Delija, a bio je blizak i s upravom kluba. Saša Pavlović Crvko o Arkanu je rekao: "Komandant se pojavio u leto devedesete... Nije se on pojavio, on je bio tu, svi smo znali da je on tu, blizak Zvezdi, igrači su išli u njegovu poslastičarnicu na sladoled, na špagete... Mi smo znali da je Željko Zvezdin navijač, ali se nije pojavljivao niti do tog trenutka uticao na bilo kakva dešavanja na

---

²⁰⁷ Nenad ZORIĆ, *Dosije navijači: 40 godina bodrenja u Srbiji*; epizoda 3/5: Od petokrake do kokarde i šahovnice, TV Beograd, Beograd, 2007., <https://www.youtube.com/watch?v=jt6NeB6bXZc> (01:19:12 – 01:19:22), (28.8.2017.)

²⁰⁸ Milan MIJAILOVIĆ, *Umesto top liste* (00:02:59 - 00:03:17), (28.8.2017.)

²⁰⁹ Dražen LALIĆ, *Torcida: pogled iznutra*, 164. i 168.

²¹⁰ Isto, 208.

²¹¹ Nenad ZORIĆ, *Dosije navijači: 40 godina bodrenja u Srbiji*; epizoda 3/5: Od petokrake do kokarde i šahovnice (01:27:34 - 01:28:00)

²¹² Isto (01:30:27 - 01:30:40)

severu."²¹³ Željko Ražnatović Arkan bio je prisutan na neodigranoj utakmici Dinamo – Crvena Zvezda u Maksimiru. Toga je dana na utakmici kao predstavnik kluba sjedio kraj trenera Zvezde Dragoslava Šekularca. Arkan je bio jedan od Udbinih ubojica, „koji je sudjelovao u nekoliko ubojstava jugoslavenskih emigranata, prije svega Albanaca i Hrvata.“²¹⁴ Na samoj utakmici prilikom hodanja po atletskoj stazi uočeno je da je imao pištolj u odjelu. Nakon te utakmice, započeo je s Delijama predvojničku obuku. U izjavi za list Stranke srpskoga jedinstva *Srpsko jedinstvo* 1994. godine izjavio je: „Trinaestog je bila utakmica... mi smo se odmah posle toga organizovali... Ja sam predvideo rat zbog one utakmice u Zagrebu, sve sam predvideo i znao sam da će ustaška kama ponovo da kolje srpsku decu i žene.“²¹⁵ Od Delija je stvorio Srpsku dobrovoljačku gardu, zvanu Tigrovi i postaje njihovim komandantom. Ta garda iskazala se u ratu na području istočne Slavonije, ne svojim vojnim djelovanjem, već mnogobrojnim zločinima nad civilima u Erdutu, Dalju, Vukovaru i okolici, a kasnije i u Bosni i Hercegovini, odnosno Bijeljini. U svibnju 1990. godine Arkan je planirao izvršiti atentat na predsjednika Republike Hrvatske Franju Tuđmana, a u prosincu je uhićen u Dvoru na Uni kada mu je u vozilu pronađeno oružje, odnosno dvije puške marke „Heckler“, dva pištolja, 300 metaka i dvije ručne bombe.²¹⁶ Arkan će kasnije biti pušten pod nerazjašnjenim okolnostima.

---

²¹³ Isto (01:30:59 - 01:31:20)

²¹⁴ Zdravko MILINOVIĆ, *Domovinski rat počeo je na Maksimiru: Dinamo – Crvena Zvezda 13.5.1990.*, 14.

²¹⁵ Ivan ČOLOVIĆ, *Od Delija do Tigrova*, Erasmus: časopis za kulturu demoracije, broj 10., Zagreb, veljača 1995., 60.

²¹⁶ Renata RAŠOVIĆ, "Spasio sam život Tuđmanu, kojeg se 1990. spremao likvidirati Arkan", objavljeno: 16.1.2010. <http://www.vecernji.hr/hrvatska/spasio-sam-zivot-tudjmanu-kojeg-se-1990-spremao-likvidirati-arkan-80040> (23.8.2017.)

7. Zaključak

Prema ovome možemo vidjeti da su navijači pripadnici većinom omladine koja na stadione dolazi bodriti svoju momčad te svojim performansom isprovocirati i uvrijediti protivnika. U tome je bitna navijačka ekspresija u kojoj se koristi verbalno i fizičko izražavanje, koje nerijetko dovodi do sukoba i nasilja između navijača. Društveno-političke okolnosti u SFRJ imale su snažan utjecaj na razvoj navijačke subkulture kod nas. Nacionalizam među omladinom bujao je zbog prešućivanih i zanemarivanih tema viših autoriteta (političara, roditelja...), a navijači će tribine stadiona i ulice iskoristiti kao pogodno mjesto za izražavanje svojih stavova i buntovništva. Širenje velikosrpske politike osamdesetih godina 20. stoljeća, produbilo je međunacionalne sukobe, a navijači su pribjegli ekstremnijem načinu izražavanja svojih stavova te su se počeli sukobljavati na nacionalnoj osnovi, a nerijetki su bili sukobi s organima reda. Nisu mogli izbjeći nove političke promjene koje su ih zatekle. Njihova primarna želja bila je samostalnost Republike Hrvatske te su pružali podršku ekstremnijim političkim strankama, koje su u svojem programu kao bitnu stavku imale samostalnost i neovisnost države. Stoga ne treba čuditi da su upravo navijači, koji su osjetili nepravdu komunističkoga režima i velikosrpski nacionalizam, stali među prvima u obranu Hrvatske u Domovinskom ratu. Sve navijačke skupine njeguju uspomenu na svoje poginule pripadnike.

Nažalost, zbog nedostupnosti navijačkih časopisa iz toga vremena ovaj je diplomski rad temeljen na dostupnoj literaturi. U svakome slučaju i ona nam je vrlo korisna za razumijevanje ove teme. Smatram da ovaj diplomski rad daje dobar uvid za neka možebitno daljnja istraživanja i shvaćanja razloga nacionalizma navijača u današnje vrijeme, a stoga i razumijevanje fizičkih sukoba. Budući sociolozi svakako će imati temelja za provođenje novih istraživanja i stvaranja radova o nogometnom huliganizmu.

8. Literatura

BIRTIĆ, T. (1997.) *Krvavo plavo*, Znak, Zagreb

ČOLOVIĆ, I., *Od Delija do Tigrova*, Erasmus: časopis za kulturu demoracije, broj 10., veljača 1995., Zagreb, 60-62

FANUKO, N. (1991.) *Zagrebački nogometni navijači: Grupni portret s BBB u središtu*, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

LALIĆ, D., *Bad Blue Boys i Torcida*, Erasmus: časopis za kulturu demoracije, broj 10., veljača 1995., 51-55

LALIĆ, D. (2011.) *Torcida: pogled iznutra* (drugo izdanje), Profil multimedija, Zagreb

MARKUŠ-KUTINA, D. (2015.) *'58' – HOS u obrani Vukovara i Bogdanovaca*, UBSDRLH, Hrvatski Leskovac

PERASOVIĆ, B., *Navijačko pleme – do nacije i natrag*, Erasmus: časopis za kulturu demoracije, broj 11., svibanj 1995., Zagreb

PODNAR, O. (2006.) *Dinamo svetinja: sve o najvećem hrvatskom klubu*, V.B.Z., Zagreb

PRNJAK, H. (1997.) *Bad Blue Boys - prvih 10 godina*, Marjan express, Zagreb

RADELIĆ, Z. (2006.) *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, Školska knjiga, Zagreb

VRCAN, S. (2003.) *Nogomet – Politika – Nasilje*, Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb

ŽIVKOVIĆ, Đ. (2011.) *100 godina Bili: Hajduk Split (1911. - 2011.)*, vlastita naklada, Samobor

Web izvori:

Agencija Totalsport, *VIDEO CNN: Utakmica Dinamo – Crvena zvezda je promijenila svijet*, objavljeno: 11.1.2011., <http://www.jutarnji.hr/sport/nogomet/video-cnn-utakmica-dinamo-crvena-zvezda-je-promijenila-svijet/3099143/>

GABELIĆ, T., *Legenda Torcide otkriva kako je nastalo kultno lice sa zidića*, objavljeno: 2.4.2016., <https://www.24sata.hr/sport/legenda-torcide-otkriva-kako-je-nastalo-kultno-lice-sa-zidica-467883>

GALOVIĆ, A., *Plavo srce maksimirskih tribina poklonio je Vukovaru 1991.*, objavljeno: 1.7.2015., <http://www.vjeraidjela.com/plavo-srce-maksimirska-tribina-poklonio-je-vukovaru-1991/>

RAŠOVIĆ, R., *Zagreb se odužio Rudiju: Heroj ulice dobio ulicu*, objavljeno 13.3.2013., <https://www.vecernji.hr/zagreb/zagreb-se-oduzio-rudiju-heroj-ulice-dobio-ulicu-523599>

RAŠOVIĆ, R., *"Spasio sam život Tuđmanu, kojeg se 1990. spremao likvidirati Arkan"*, objavljeno: 16.1.2010., <https://www.vecernji.hr/vijesti/spasio-sam-zivot-tudjmanu-kojeg-se-1990-spremao-likvidirati-arkan-80040>

VUČKOVIĆ, S., *Mladić apelira preko Facebooka: 'Može li mi netko nešto reći o mom poginulom stricu?' Mi mu kažemo: 'Budi ponosan na njega!' Evo priče o heroju Dadi...*, objavljeno: 21.5.2015., <http://www.dnevno.hr/domovina/mladic-apelira-preko-facebook-a-moze-li-mi-netko-nesto-reci-o-mom-poginulom-stricu-mi-mu-kazemo-budi-ponosan-na-njega-evo-price-o-heroju-dadi-142807/>

Web stranice:

Povijest Dinama, <http://povijest.gnkdinamo.hr/>

Službena stranica Armade, <http://www.armada-rijeka.hr/site/>

Službena stranica grupe Tornado, <http://www.tornado-zadar.hr/web/>

Službena stranica KN Torcida, <http://www.torcida.hr/>

Službena stranica Kohorte, <http://www.kohorta.net/>

Službena stranica NK Osijek, <http://nk-osijek.hr/>

Službena stranica NK Rijeka, <http://www.nk-rijeka.hr/>

Statistika nogometa u Jugoslaviji, <http://www.exyufudbal.in.rs/>

Novine:

ŽIDAK, T., *SN u posjeti Bad blue boysima na prvoj liniji fronta: „Mi smo, gospodo, hrvatska vojska“*, Sportske novosti, 1.3.1992., str. 6. i 7.

Filmovi i video materijali s interneta:

Kohorta Osijek – 20 godina ponosa, dokumentarni film, produkcija: Kohorta, Osijek, 2008.,
<https://www.youtube.com/watch?v=5XyGWKfW0g0>

MIJAILOVIĆ, M. (1990.) *Umesto top liste*, TV Beograd, Beograd,
https://www.youtube.com/watch?v=x5anAvn_vws

Povijest GNK Dinamo, <https://www.youtube.com/watch?v=gQLzobUDtA0>

ZORIĆ, N. (2007.) *Dosije navijači: 40 godina bodrenja u Srbiji*, TV Beograd, Beograd

ŽAJA, T. (2013.) *Generacija 1967* - dokumentarni film, HTV, Zagreb